

T(L) splitsing: van vmbo-tl naar havo of mbo

Onderzoek naar de knelpunten in de aansluiting van vmbo-tl met mbo en havo en mogelijke oplossingen daarvoor

*VO-raad
Utrecht, februari 2010*

Colofon

© 2010 VO-raad Utrecht

Auteurs: Karin Monnik, H el ene van Oostrom (Van Oostrom Onderwijsadvies), Geert Bossers (BMC), Harriët Smit (Zunderdorp Beleidsadvies & Management) m.m.v. Clarine van Ommeren (CvO werkt!) en Hiltje Rookmaker (Reitdiep College) Suzanne Visser (Perspect)

Dit onderzoek werd gefinancierd door de Stichting VO-Project.

Met dank aan

Alle deelnemende scholen, het Platform-TL en de MBO Raad

Inhoudsopgave

Pagina

Inleiding en leeswijzer	3
Hoofdstuk 1 Geschiedenis in vogelvlucht: 10 jaar vmbo-tl	4
Hoofdstuk 2 Onderzoeksaanpak	6
Hoofdstuk 3 Aansluiting vmbo-tl met het vervolgonderwijs: onderzoeksresultaten	7
3.1 De aansluiting van vmbo-tl met mbo en havo: hoe belangrijk is het en wie is verantwoordelijk? 7	
3.2 Hoe wordt de aansluiting van vmbo-tl met het vervolgonderwijs ervaren?	8
3.3 Knelpunten in de aansluiting.....	10
3.4 In de praktijk: Wat doen scholen om de aansluiting vmbo–tl op mbo en havo te verbeteren? 17	
3.5 Conclusie.....	25
Hoofdstuk 4 Naar een betere aansluiting: welke oplossingen zien de scholen?	27
Literatuur	39

Inleiding en leeswijzer

In het voorjaar heeft de VO-raad het verzoek gekregen van het Ministerie om een advies uit te brengen over hoe de aansluiting van vmbo-tl met havo en mbo verbeterd zou kunnen worden. Een verzoek dat voortkwam uit een brief van de VO-raad aan de staatssecretaris waarin staat dat de schakelfunctie van de vmbo-tl moeilijk is, vanwege de pluriforme uitstroom naar diverse mbo-opleidingen én naar havo.

Om het advies goed vorm te kunnen geven wilde de VO-raad meer informatie hebben over hoe scholen én leerlingen de aansluiting ervaren van vmbo-tl met mbo en havo. Het onderzoek onder scholen is onder regie van de VO-raad uitgevoerd door verschillende onderzoekers. Het onderzoek onder leerlingen is uitgevoerd door SARV International en bijgevoegd als bijlage bij het advies. In dit rapport gaan we eerst in op het vmbo. We geven een korte schets van de ontstaansgeschiedenis en van de doelstelling van het vmbo en de vmbo-tl daarbinnen. Vervolgens beschrijven we in hoofdstuk 2 de onderzoeks aanpak en geven we de onderzoeksvragen weer. In hoofdstuk 3 beschrijven we de onderzoeksresultaten. We staan stil bij de wijze waarop de aansluiting van vmbo-tl met mbo en havo door de scholen wordt ervaren inclusief de knelpunten die zij daarbij ervaren. Ook beschrijven we wat de scholen doen om die knelpunten te verhelpen. We eindigen dit hoofdstuk met de onderzoeksconclusie. In hoofdstuk 4 wordt uiteengezet welke oplossingen de scholen zien voor de knelpunten in de aansluiting. Deze oplossingen zijn vervolgens weer beoordeeld door scholen en voorzien van 'do's en don'ts'. Ook dit is terug te vinden in dit hoofdstuk.

Hoofdstuk 1 Geschiedenis in vogelvlucht: 10 jaar vmbo-tl

Het vmbo, het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs, vierde in 2009 haar 10-jarig jubileum. De samenvoeging van mavo met vbo tot vmbo in 1998 maakte deel uit van een brede golf van onderwijsvernieuwingen in de jaren negentig. De samenvoeging vormde eigenlijk het sluitstuk van eerdere vernieuwingen in het basisonderwijs, de invoering van de basisvorming in de eerste leerjaren van het vo, de vernieuwing van de bovenbouw van havo en vwo, de vernieuwing van het mbo, het hbo en het wo. Na uitvoerig advies, veldconsultaties en politiek beraad werd het mavo samengevoegd met het vbo. Aanleiding daarvoor was onder meer de aansluitingsproblematiek van het vo naar het secundair beroepsonderwijs. Daarnaast speelden de negatieve beeldvorming van het vbo een belangrijke rol.

Het mavo bestond tot die tijd als een zelfstandige schoolsoort, een onderdeel van brede scholengemeenschappen mavo/havo/vwo, van nog bredere scholengemeenschappen waarin ook het vbo aanwezig was of van smallere scholengemeenschappen mavo/vbo. De koppeling van mavo aan vbo was omstreden, zeker bij de verdedigers van de traditionele emancipatiefunctie van het mavo.

De kerngedachte van het vmbo was dat het samenbrengen van verschillende onderwijsniveaus en het speciaal onderwijs in één organisatorisch verband tot een veel soepeler en betere allocatie van leerlingen zou leiden. Een onderwijssoort ook die primair zou voorbereiden op het middelbaar beroepsonderwijs (zoals de naam al aangeeft) in de oude situatie gingen de meeste mavo-leerlingen ook richting het mbo. Dat was de 'koninklijke route', de doorstroom van vmbo-tl naar havo werd feitelijk niet onmogelijk gemaakt, maar werd niet gezien als wenselijk. Ook vmbo-tl bereidde immers primair voor op mbo.

Met de samenvoeging van mavo als 'theoretische leerweg' en vbo werd ook beoogd het imago-probleem van het vbo op te lossen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau voorspelde in 2002 dat het vmbo geen einde zou maken aan het negatieve imago van het vbo. Concurrentie en marktwerking zouden de feitelijke kloof tussen mavo en vbo verder vergroten en het vbo zou door de integratie van zorgleerlingen verder verzwakken¹. Deze voorspelling lijkt helaas uitgekomen. Het mavo heeft zich op veel plaatsen, ook binnen scholengemeenschappen van vmbo, zo zelfstandig mogelijk gehandhaafd en de 'zorgen' in het vmbo zijn niet afgenomen².

De vmbo-tl is inmiddels een veel gekozen leerweg binnen het vmbo. Bijna de helft (46%) van alle leerlingen gaat naar het vmbo en van deze leerlingen kiest een aanzienlijke groep (36%) voor de tl. Inmiddels is de keuze voor havo als vervolgonderwijs voor vmbo-tl weer volop geaccepteerd.³ Na het behalen van het vmbo-tl diploma kiezen drie van de vier leerlingen voor een vervolg in het mbo. Een groeiende groep leerlingen (inmiddels meer dan 20%) kiest voor een vervolgopleiding in het havo. Vmbo-tl-scholen staan voor de uitdaging deze leerlingen op basis van hetzelfde examenprogramma een goede uitgangspositie te geven voor zowel het havo als het mbo.

-De aansluiting op vervolgonderwijs: structuur en praktijk-

Vmbo-tl is qua structuur, in lijn met de 'vmbo-gedachte' aangepast op het mbo. Er wordt gewerkt met beroepsgerichte sectoren (techniek, zorg, economie en groen). Het havo kent 'profielen'

---

¹ Bronneman-Helmers e.a., 2002

² Van der Waals, 2009

³ Dekker e.a., 2008

om de aansluiting op het hoger onderwijs te verbeteren. Deze profielen in havo en sectoren in vmbo sluiten in naam en inhoud niet op elkaar aan. Binnen het vmbo werd de bestaande niveaudifferentiatie bij de diplomering (A t/m D , ingevoerd in 1976) vervangen door niveauverschillen in de vorm van leerwegen.

De structuurwijzigingen losten niet alle problemen op in de aansluiting tussen vmbo en mbo. Wanneer met aanpassingen in het toeleverende onderwijs problemen niet worden opgelost, wordt vaak ook in het ontvangende onderwijs naar aanpassingen gezocht en wordt de aansluiting nader bekeken. Zo werden na de eeuwwisseling Regionale Arrangementen Beroepsonderwijs tussen vmbo en mbo gesloten. Ook heeft het ministerie van OCW de 'Regeling Impuls Beroepsonderwijskolom' ingesteld die vmbo-scholen en mbo- en hbo-instellingen, via extra middelen de mogelijkheid gaf om 'vorm te geven aan de beroepskolom- en loopbaangedachte'. Deze regeling heeft tot positieve resultaten geleid. Het eindrapport zegt daarover het volgende: 'Er is een toename te zien van concrete activiteiten op het gebied van aansluiting, afstemming en loopbaanoriëntatie en -begeleiding. Naar eigen zeggen hebben de instellingen al met al een sprong voorwaarts gemaakt en heeft de regeling daaraan een positieve bijdrage geleverd. Uit het onderzoek blijkt ook dat instellingen op het punt van versterking van de kolom- en loopbaangedachte nog de nodige winst kunnen behalen.'⁴

Ook al is vmbo, inclusief vmbo-tl, vooral gericht geweest op aansluiting met mbo, in de praktijk gaan, zoals we zagen, ook steeds meer tl-leerlingen naar het havo. In de praktijk betekent dit dat een goede aansluiting op het vervolgonderwijs moeilijk is, vanwege de heterogene uitstroom: naar diverse beroepsopleidingen én naar het havo. Omdat het gaat om verschillende onderwijstypen moet ook de voorbereiding op de overgang zoveel mogelijk 'op maat' zijn; het examenprogramma is echter voor beide 'stromen' identiek. Dat maakt een goede aansluiting op mbo en havo vanuit de vmbo-tl moeilijk.

---

⁴ Van Esch & Neuvel, 2007

Hoofdstuk 2 Onderzoeksaanpak

De vmbo-tl (en in toenemende mate ook vmbo-gl) bereidt de leerlingen voor op zowel het havo als op het mbo. Dat deze aansluiting niet vlekkeloos verloopt blijkt wel uit het feit dat er al veel onderzoek is gedaan naar de aansluiting van de vmbo-tl met het vervolgonderwijs. Dit, veelal kwantitatieve onderzoek, geeft een goed beeld van de omvang van leerlingstromen en aanwezige knelpunten in de aansluiting. Waar de VO-raad echter behoefte aan had was het verhaal achter de cijfers: hoe wordt de aansluiting in de praktijk ervaren? Hoe 'erg' zijn ervaren knelpunten in de praktijk? Welke factoren maken deze knelpunten in de praktijk 'knellender' en welke kunnen ze juist oplossen? Kortom: zicht op de belemmerende en stimulerende factoren in de aansluiting van vmbo-tl op het vervolgonderwijs (havo en mbo).

Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek, waarbij diepte-interviews gehouden zijn met scholen: tl-scholen als 'aanleverende school' en 'havo-scholen'(cq. afdelingen) en mbo-instellingen als 'ontvangende school'. Door middel van interviews met teamleiders, docenten en decanen vanuit het vmbo, het havo en het mbo is geprobeerd te achterhalen welke knelpunten de meeste problemen opleveren en welke oplossingen scholen kansrijk vinden. Het onderzoek heeft een doorlooptijd van een half jaar gekend.

Als eerste fase in het onderzoek heeft een inventarisatie plaatsgevonden van bestaand onderzoek. Op basis van deze uitkomsten zijn vragenlijsten en gespreksleidraden ontwikkeld. Gekozen is voor een semi-gestructureerde vragenlijst. Dat wil zeggen dat een aantal vragen aan alle respondenten in een bepaalde groep (bijv. docenten) gesteld zijn, om een goede vergelijking mogelijk te maken. Daarnaast is er ook nadrukkelijk ruimte genomen om door te praten over antwoorden, om een goed beeld te krijgen van de achtergronden en redenen van bepaalde knelpunten. Voorafgaand aan het diepte-interview hebben wij via de e-mail een algemene vragenlijst toegestuurd met het verzoek deze voorafgaand aan het gesprek ingevuld retour te sturen. In deze algemene vragenlijst is onder andere gevraagd naar de functie van de te interviewen persoon binnen de school, het aantal leerlingen, het type onderwijs dat wordt aangeboden en het aantal leerlingen dat vmbo-tl volgt.

Een team van onderzoekers heeft de interviews met vmbo-, havo- en mbo-afdelingen afgenomen. Om een evenwichtig beeld te krijgen hebben wij voor een optimale spreiding over Nederland gezorgd. Ook hebben we gekeken naar het profiel van de school (vmbo-breed, categorale mavo, TL/havo/vwo) en naar de beoordeling van de inspectie. In totaal zijn er 47 vmbo-scholen, 22 havo-scholen en 10 ROC's benaderd met het verzoek mee te werken aan ons onderzoek. In totaal hebben wij 35 vmbo-scholen, 12 havo-scholen en 9 ROC's bereid gevonden mee te werken aan het onderzoek. Deze gesprekken vonden plaats op de scholen zelf. Een enkele keer hebben deze gesprekken telefonisch plaatsgevonden. Van elk gesprek is een gespreksverslag opgesteld dat – voor akkoord – is voorgelegd aan de geïnterviewden.

De centrale onderzoeksvragen zijn:

- Welke knelpunten ervaren professionals bij de aansluiting van de tl op het havo en het mbo?
- Op welke wijze kan de aansluiting tussen de tl en vervolgonderwijs worden verbeterd?

Voor dit onderzoek is gedurende de gehele periode samengewerkt met het Platform-TL. Het Platform-TL heeft voortdurend meegekeken en input geleverd voor het onderzoek. Tevens is contact geweest over het onderzoek, de te onderzoeken items met de MBO Raad. Deze heeft ook de respondenten aangeleverd voor het mbo.

De oplossingen die door de scholen zijn aangedragen om de aansluiting van vmbo-tl met mbo en havo te verbeteren zijn getoetst in de docentenplatforms vmbo-tl van het SLO, de schoolleiderbijeenkomst van het Platform TL en het ledenpanel van de VO-raad.

Hoofdstuk 3 Aansluiting vmbo-tl met het vervolgonderwijs: onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste resultaten uit de diepte-interviews beschreven. Deze resultaten worden zo mogelijk vergeleken met gegevens uit eerder onderzoek (in kader).

3.1 De aansluiting van vmbo-tl met mbo en havo: hoe belangrijk is het en wie is verantwoordelijk?

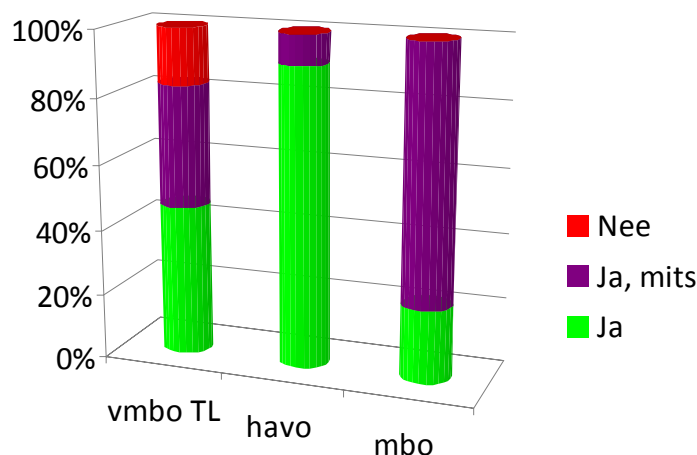
- Het belang van een goede aansluiting -

Het belang van een goede overgang naar het vervolgonderwijs is voor vmbo-scholen onbetwist. Dat bleek uit de gesprekken die we met ruim 35 vmbo-tl –afdelingen hebben gevoerd. Docenten en teamleiders zien vmbo-tl als een ‘tussenstation’ voor hun leerlingen op weg naar een startkwalificatie. Een docent zei hierover: ‘Wij zijn een tussenstation. Het onderwijs moet één vloeiende lijn zijn. Vanaf het begin moeten leerlingen in hun ontwikkeling worden gesteund en ondersteund.’ Ook de geïnterviewde havo-scholen en mbo-instellingen zijn zonder uitzondering van mening dat een goede aansluiting tussen het vmbo en havo/mbo belangrijk is.

- Wie is verantwoordelijk voor de aansluiting? -

De Onderwijsraad (2005a) ziet het gebrek aan eigenaarschap voor de aansluiting vmbo-mbo als een van de grote struikelblokken voor een goed functioneren van die overgang. Het ontbreekt tevens aan een systematische terugkoppeling van de resultaten van leerlingen binnen het mbo naar de toeleverende vmbo's. Dit punt is al eerder gesignaleerd.⁵ Samenwerking tussen mbo en vmbo staat en valt met mensen. Gebrek aan eigenaarschap.⁶ Vmbo en mbo samen verantwoordelijk voor leerloopbaan tot aan startkwalificatie.⁷

Voelt u zich verantwoordelijk voor de aansluiting?

⁵ Van Esch & Neuvel, 2007, p. 78

⁶ Van Esch & Neuvel, 2007, p. 80

⁷ Van Esch & Neuvel, 2007, p. 86

Zowel het vmbo als het havo en mbo zijn zich in meerderheid bewust van hun verantwoordelijkheid voor de aansluiting. De havo-scholen voelen zich volmondig verantwoordelijk voor een goede aansluiting. Een belangrijk deel van de vmbo- en mbo-respondenten geeft aan dat het wel een 'gedeelde' verantwoordelijkheid moet zijn tussen toeleverende en ontvangende school ('ja mits'). Opvallend is dat zo'n 20% van de vmbo-scholen de aansluiting niet als hun verantwoordelijkheid beschouwt.

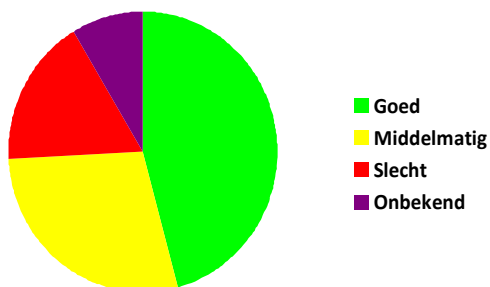
3.2 Hoe wordt de aansluiting van vmbo-tl met het vervolgonderwijs ervaren?

Men spreekt van een 'klassieke weerbarstigheid'⁸ omdat de aansluiting tussen de diverse onderwijssectoren en opleidingen sinds jaar en dag te wensen overlaat. Het lijkt een soort natuurverschijnsel dat zich voordoet tussen schoolsystemen: van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs, van voortgezet onderwijs naar hoger onderwijs, van vmbo naar mbo, van mbo naar hbo.⁹

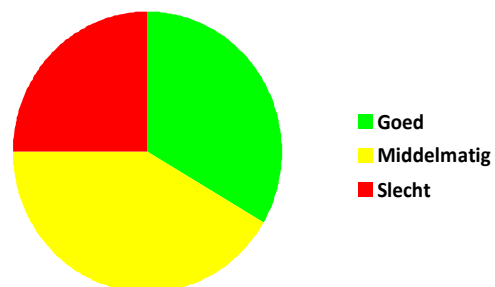
- Aansluiting van vmbo-tl op havo -

De vmbo-tl-afdelingen zijn gematigd positief over de aansluiting van vmbo-tl op havo. Bijna de helft van alle vmbo-tl-afdelingen vindt de aansluiting van vmbo-tl op havo 'goed'. Ruim 30% ervaart de aansluiting als matig, een kleine 20% vindt de aansluiting slecht. De havo-afdelingen zelf zijn iets minder positief, 4 van de 12 (een derde) beoordeelt de aansluiting als goed, 5 van de 12 vindt de aansluiting matig en 3 van de 12 vindt de aansluiting slecht.

Aansluiting TL op havo volgens vmbo

Aansluiting TL op havo volgens havo

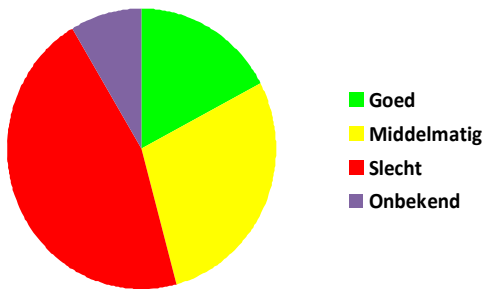
⁸ Duursma e.a., 2009

⁹ Duursma e.a., 2009

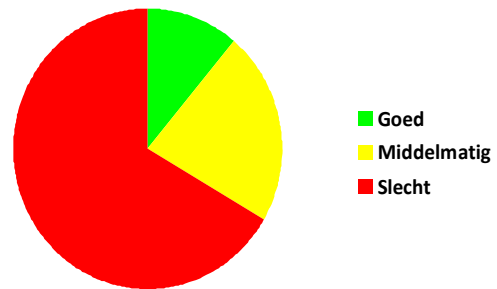
- Aansluiting van vmbo-tl op mbo -

De mening over de aansluiting van vmbo-tl op mbo is minder positief. De helft van de respondenten ervaart de aansluiting als slecht, ruim 30% vindt deze matig en ruim 18% van de vmbo-tl-afdelingen vindt de aansluiting goed. Dit beeld correspondeert met het beeld dat de mbo-respondenten hebben op de aansluiting, slechts 1 van de 9 respondenten vindt de aansluiting goed, 2 vinden deze matig en 6 van de 9 vinden de aansluiting slecht.

Aansluiting TL op mbo volgens vmbo

Aansluiting TL op mbo volgens mbo

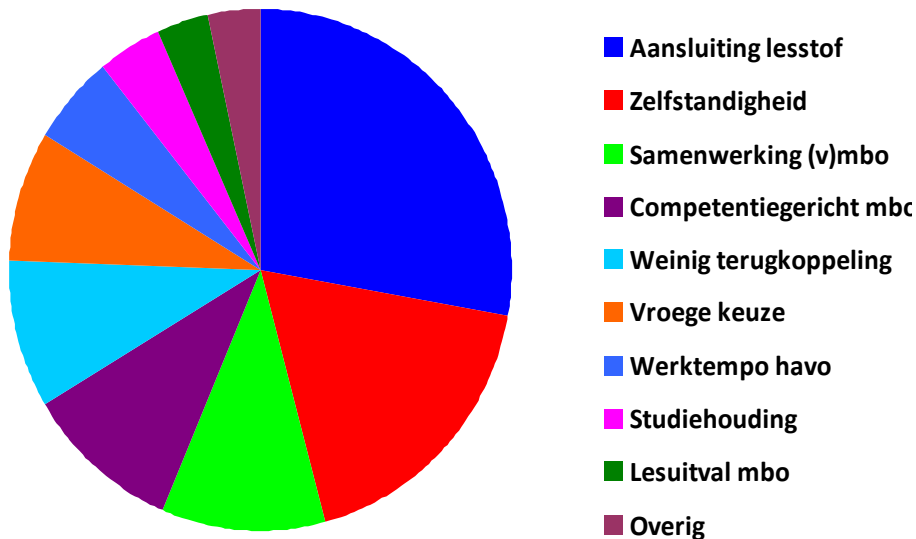
Concluderend kan dus worden gesteld dat de aansluiting van vmbo-tl op mbo als problematischer wordt beoordeeld dan de aansluiting op havo. Dit is opvallend als je kijkt naar het feit dat het vmbo, en daarmee ook het vmbo-tl, juist in principe primair zou moeten voorbereiden op mbo. De aansluiting op havo werd juist lange tijd ontmoedigd.

3.3 Knelpunten in de aansluiting

Driekwart van de tl-leerlingen is gebaat bij een specifieke vorm van beroepsvoorbereiding, ongeveer een kwart bij een meer op hogere algemene vorming georiënteerde voorbereiding. De inrichting van de tl is op beide niet goed toegesneden: niet genoeg praktijkoriëntatie voor de ene groep, onvoldoende studievaardigheden, theorie en abstractie voor de andere groep. Potentiële mbo'ers ontberen hierdoor een goed beroepsbeeld, potentiële havisten ontbreekt het aan zelfstandigheid, studievaardigheden en kennis van wiskunde en moderne vreemde talen. Havoscholen stellen veelal extra voorwaarden aan de toelating van tl'ers.¹⁰

Aan alle respondenten is gevraagd of zij knelpunten ervaren in de aansluiting van vmbo-tl op havo en/of mbo. Opgeteld (docenten, teamleiders, vmbo-tl, mbo en havo) leidt dat tot onderstaand beeld.

Genoemde knelpunten vmbo, havo en mbo

Uit deze grafiek blijkt dat de geringe vakinhoudelijke aansluiting en het gebrek aan zelfstandigheid van leerlingen door zowel de toeleverende scholen als de ontvangende scholen het meest worden genoemd. Ook het gebrek aan samenwerking tussen scholen – en mogelijk als concrete uiting hiervan – het gebrek aan terugkoppeling van gegevens – wordt veelvuldig genoemd. Daarnaast wordt de pedagogisch-didactische inrichting van het mbo (competentiegericht onderwijs) als knelpunt gezien.

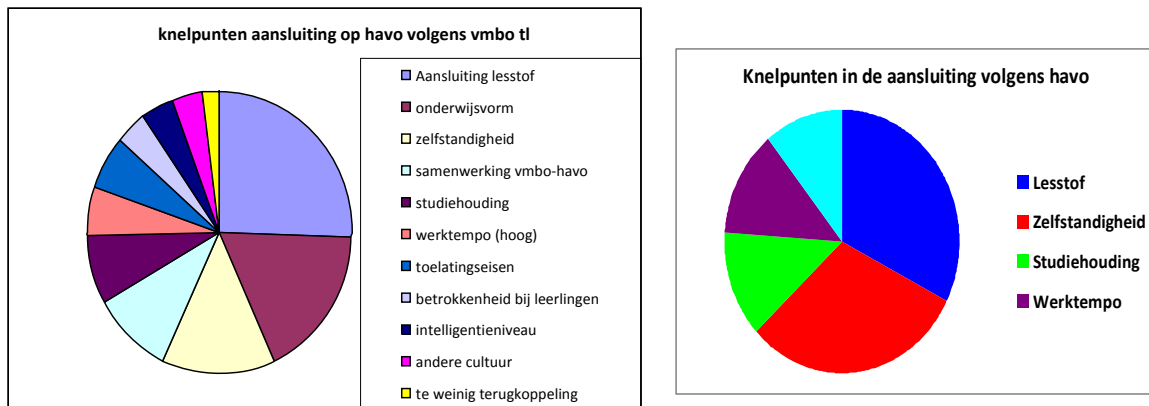
Hoewel er veel 'gemeenschappelijke' knelpunten benoemd zijn, is het juist ook interessant om te kijken naar het verschil in de knelpunten tussen de aansluiting van vmbo-tl met havo en met mbo.

¹⁰ Bredewold e.a., 2008 p. 29

- Knelpunten in de aansluiting van vmbo -tl op havo -

De meerderheid van de respondenten van vmbo-tl zien knelpunten in de aansluiting met havo, maar niet iedereen. Van de 35 scholen rapporteert 20% (7) géén knelpunten. Alle havo-afdelingen hebben knelpunten genoemd waar het gaat om de aansluiting tussen vmbo-tl en havo.

Hieronder staan de meest genoemde knelpunten schematisch weergegeven, gerangschikt naar het aantal keren dat ze zijn genoemd.

De knelpunten die vmbo-tl en havo noemen, komen grotendeels met elkaar overeen. Het meest genoemde knelpunt op het gebied van de aansluiting is de geringe aansluiting van de vakinhouden/lesstof. Dit punt wordt door zowel havo als vmbo-tl het meest genoemd. Daarnaast spelen problemen met betrekking tot de pedagogisch-didactische aansluiting. De respondenten vanuit de havo-afdelingen noemen daarbij vooral als knelpunten het gevraagde niveau van zelfstandigheid van de leerling en het verschil in werkhouding. Vmbo-tl noemt het probleem meer in het algemeen ('andere onderwijsvorm') maar noemt daarnaast ook zelfstandigheid en studiehouding.

Hieronder gaan we nader in op deze knelpunten en de activiteiten die scholen ondernemen om deze knelpunten te verkleinen.

Knelpunt 1: Programmatische aansluiting

Van de havo-afdelingen stelt 90% tekorten vast op het gebied van deze vakken bij de leerlingen die afkomstig zijn van vmbo-tl. Vooral tekorten op het gebied van rekenen/wiskunde worden vaak geconstateerd, gevolgd door tekorten op het gebied van Nederlands en Engels.¹¹ Om de hiaten die zich voor doen op het gebied van wiskunde op te lossen wordt gepleit voor een additioneel of geactualiseerd wiskundeprogramma.¹²

Uit onze gesprekken met havo-docenten kwam naar voren dat het niveau van een tl-leerling hen soms zorgen baart, vooral wat betreft wiskunde en Nederlands en in mindere mate ook Engels. De vakken sluiten inhoudelijk niet goed op elkaar aan. Een deel van de stof is 'weggeëbd' omdat die in latere leerjaren niet meer aan de orde is geweest. Dit knelpunt wordt geconstateerd door 13, (37 %) van de 35 vmbo-afdelingen en 11 van de 12 havo-afdelingen.

¹¹ Hofman e.a., 2009; Van Esch & Neuvel, 2007

¹² Commissie Siersma, 2009

Knelpunt 2: Pedagogisch-didactische aansluiting

Het onderzoek van SARV International(2009) heeft aangetoond dat leerlingen leren op het havo 'anders' vinden dan op het vmbo. Een van de belangrijke voorwaarden om te slagen op de havo is het vermogen om een planning te kunnen maken. 'Zonder planning verlies je het overzicht op wat je moet doen en dan raak je echt in de problemen, want het is veel teveel om achter te raken.' Leerlingen ervaren zelf ook een hogere moeilijkheidsgraad op het havo, ze worden intellectueel uitgedaagd 'je stijgt ver boven je vmbo-niveau uit'.¹³ Dit betekent echter ook dat ze – zeker in vergelijking tot het vmbo – er veel harder aan moeten trekken om goede resultaten te behalen, en dat vraagt wel om de juiste motivatie en studiehouding. Verschillende leerlingen geven aan havo gekozen te hebben als uitstelkans, omdat ze nog geen keuze konden maken voor een beroep(sopleiding). Een andere motivatie voor leerlingen om naar het havo te gaan is het slechte imago van het mbo dat verschillende leerlingen hebben: 'mbo klinkt heel laag, zo middelmatig, daar zou ik niet willen zijn'.¹⁴ Ook Veldhoven (2009) zegt dat 'het imago van het mbo (...) met enig gevoel voor understatement, suboptimaal genoemd (zou) kunnen worden. In toenemende mate wordt het mbo geassocieerd met problemen die zich voordoen aan de onderkant van de samenleving, zaken waar ouders hun kind graag ver bij vandaan wil houden'.¹⁵

Uit ons onderzoek blijkt dat docenten en teamleiders de overgang van vmbo-tl naar havo als een grote stap. Het havo wordt door de meeste vmbo-tl-afdelingen vooral gezien als een andere, wat zakelijker en meer op leren gerichte onderwijsvorm, of zoals een teamleider het uitdrukte: 'het vmbo is leerlinggericht, het havo is leerstofgericht'. Dit komt overeen met de ervaring van de leerlingen.

De vmbo- en havo-scholen in ons onderzoek geven aan dat er een wezenlijk verschil is tussen beide schoolsoorten in de wijze waarop de lesstof wordt aangeboden en moet worden toegepast. Leerlingen worden op het havo minder bij de hand genomen en krijgen meer stof over een langere periode aangeboden. Huiswerk wordt niet meer gecontroleerd, in repetities worden 'tussenstappen' overgeslagen en kennis moet direct worden toegepast. Er wordt een groot beroep gedaan op de zelfstandigheid en de planningsvaardigheden van leerlingen. Leerlingen moeten veel meer huiswerk maken dan op het vmbo. 'Vooral in de eerste toetsperiode in havo-4 zijn de resultaten slecht, daarna gaat het vaak beter', aldus enkele havo-docenten. Daarentegen hebben tl-leerlingen het voordeel dat ze al 'examenervaring' hebben opgedaan en over het algemeen wat ouder zijn dan de 'reguliere' havisten.

Net als uit het onderzoek van SARV International blijkt ook uit onze gesprekken met de scholen dat de keuze voor het havo is niet altijd een gerichte keuze voor het havo-onderwijs als zodanig. Ook de docenten zijn zich bewust van leerlingen die kiezen voor het havo om het keuzemoment uit te stellen. Docenten noemen dit vaak 'de parkeerstand'. Docenten en teamleiders benadrukken eveneens dat het keuzemoment voor vmbo-leerlingen te vroeg komt. Deze 'negatieve' keuze voor het havo zorgt ervoor dat niet alle leerlingen met de juiste werkhouding en motivatie aan het havo beginnen.

De belangrijkste knelpunten die genoemd worden met betrekking tot verschillen in pedagogiek en didactiek tussen vmbo-tl en havo zijn:

- (Gebrek aan) zelfstandigheid van leerlingen die van vmbo-tl instromen in havo (genoemd door 7 van de 35 vmbo-tl-afdelingen – 20% van alle afdelingen - en 10 van de 12 havo-afdelingen).
- Studiehouding (genoemd door 4 van de 35 vmbo-tl-afdelingen en 5 van de 12 havo-afdelingen).
- Werktempo (genoemd door 3 van de 35 vmbo-tl-afdeling en 5 van de 12 havo-afdelingen).

Het knelpunt is ook in het algemeen genoemd (andere manier van werken) door 9 vmbo-tl-afdelingen en 1 havo-afdeling.

¹³Van Lier & Kleijne, 2010

¹⁴Van Lier & Kleijne, 2010

¹⁵Veldhoven, 2009

- Knelpunten in de aansluiting vmbo-tl op mbo -

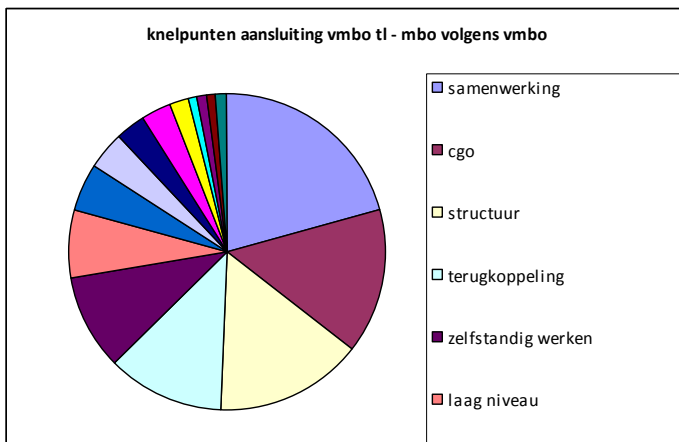
DUO Marketresearch schrijft in haar rapport van 2006 dat de volgende knelpunten als 'belangrijk' gezien moeten worden bij de aansluiting van het vmbo op het mbo:

- het (geringe) beroepsbeeld van de vmbo-leerlingen;
- de beperkte aansluiting van de programma's;
- de beperkte aansluiting van de pedagogiek/didactiek;
- de (geringe) zelfstandigheid van de leerlingen.¹⁶

Het geringe beroepsbeeld van leerlingen die vanuit het vmbo naar mbo gaan, gecombineerd met het geringe beeld van de opleiding, wordt vaker in onderzoek geconstateerd. 'Leerlingen op het vmbo hebben vaak geen enkel idee wat hen boven het hoofd hangt als zij naar het mbo gaan. 'Er zit een zwart gat tussen'¹⁷

Voor leerlingen is de overgang naar het mbo een grote stap en een belangrijke stap op weg naar zelfstandigheid: 'op het mbo heb je het gevoel dat je toekomst is begonnen. Wel is het belangrijk dat ze in de praktijk van te voren ervaren hoe de vervolgopleiding (i.c. mbo) 'is' zodat ze zich een goed beeld kunnen vormen van de opleiding qua inhoud (wat kun je ermee) als qua vorm (hoe gaat het eraan toe). Ook het niveau mag wel wat hoger'¹⁸.

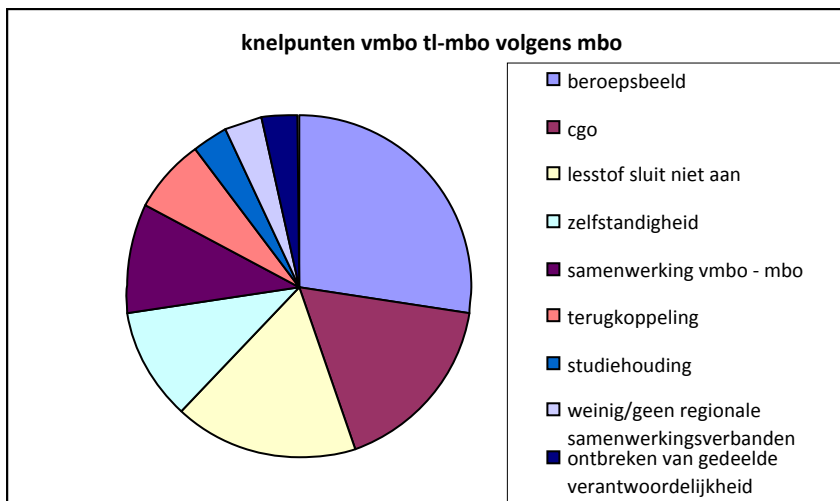
De overgang naar het mbo wordt door veel vmbo-docenten in ons onderzoek met bezorgdheid aangezien. Opmerkelijk is dat de (veelal negatieve) beelden over het mbo grotendeels gebaseerd zijn op wat docenten en teamleiders terughoren van leerlingen en niet op eigen ervaringen. Dat weerspiegelt het gebrek aan contact met het mbo en het gebrek aan 'echt' weten wat er speelt. Vmbo-teamleiders en decanen hebben weinig structureel overleg met het mbo, voor de docenten geldt dat nog sterker. Dat op zich ervaren zij ook als een groot knelpunt. In onderstaande tabel staan de meest genoemde knelpunten genoemd gerangschikt naar aantal keren dat ze genoemd zijn. Alle vmbo-tl-afdelingen en alle mbo-afdelingen hebben knelpunten genoemd.

¹⁶ Van Grinsven e.a., 2006

¹⁷ Kanters e.a., 2008

¹⁸ Van Lier & Kleijne, 2010

Hieronder gaan we in op de meest genoemde knelpunten. De knelpunten 'samenwerking' en 'gebrek aan terugkoppeling' komen hier niet aan bod omdat dat in principe middelen zijn om de aansluiting te verbeteren (en geen knelpunt in de aansluiting). Deze twee zaken komen aan bod in de volgende paragraaf, waar we ingaan op de dingen die scholen doen om de aansluiting te verbeteren.

Knelpunt 1: Verschil in didactiek (competentiegericht onderwijs: cgo) en structuur

Ook het verschil in pedagogiek en didactiek blijkt een belangrijk knelpunt in de aansluiting vmbo-mbo te zijn¹⁹. Leerlingen die doorstromen van vmbo-tl naar mbo krijgen op een andere manier les dan zij gewend zijn. Het vmbo kent een intensief begeleidingssysteem en verzorgt onderwijs in overzichtelijke afdelingen. Mbo-instellingen zijn groter en massaler geworden en leerlingen worden minder begeleid.

Leerlingen hebben ook moeite met zelf plannen, zelfstandig werken, het werktempo en de manier van lesgeven²⁰. SARV International (2010) schrijft in haar rapport dat de hoeveelheid stof op het mbo, vooral in de vorm van opdrachten volgens leerlingen enorm toeneemt. 'Je moet op het mbo namelijk zoveel doen, dat je nauwelijks tijd hebt om erbij stil te staan wat je eigenlijk inhoudelijk aan het leren bent.'²¹ Het werken met competenties is algemeen bekend, maar verschilt sterk in de uitvoering. Bij de ene school werkt het juist bewuste leerlingen in de hand, die weten wat ze leren en waarom ze dit leren. Bij de andere school is het onvoldoende duidelijk wat de bedoeling van het leren van competenties is en ontstaat er irritatie met name over de reflectiecomponent: 'Dat gedoe met dat je jezelf moet leren kennen duurt soms weken en dan iedere keer hetzelfde. Ik ga toch al een paar jaar met mezelf om. Ik weet wel wie ik ben.'²²

Op ROC's waar de begeleiding slecht verloopt, is vaak de gehele chaos, met onduidelijke roosters, slechte communicatie en ongeïnteresseerde leraren de oorzaak. Op mbo scholen waar de begeleiding goed verloopt, zijn juist wel een goede organisatie, communicatie en afspraken aan de orde van de dag. De leraren gaan ervoor dat de leerlingen goede professionals worden.

Vmbo-docenten geven in ons onderzoek aan dat er veel lesuitval en weinig begeleiding op het mbo is: 'Leerlingen worden in de kantine gezet en moeten dan in hun eentje leerdoelen formuleren. Dat is natuurlijk waanzin'. Ook hebben diverse respondenten vanuit vmbo-tl aangegeven dat leerlingen 'aan hun lot worden overgelaten'. Dit negatieve beeld wordt vaak gekoppeld aan het competentiegericht leren en gebrek aan structuur. Ook de mbo-respondenten zien het feit dat de onderwijsvorm 'anders' is als een knelpunt: 'Vmbo-tl (is) te theoretisch voor mbo(;) het is zeer zinnig een praktische component toe te voegen'.

¹⁹ Van Grinsven e.a., 2006

²⁰ Van Esch & Neuvel, 2007

²¹ Van Lier & Kleijne, 2010, p. 23

²² Van Lier & Kleijne, 2010, p. 23

De meest genoemde knelpunten met betrekking tot didactiek en pedagogiek zijn:

- andere vorm van onderwijs: competentiegericht onderwijs (33%, 15 van de 35 vmbo-tl-afdelingen en 5 van de 9 mbo-afdelingen)
- (gebrek aan) structuur (33%, 15 van de 35 vmbo-tl-afdelingen)
- zelfstandig werken (29%, 10 van de 35 vmbo-tl-afdelingen en 3 van de 9 mbo-afdelingen)

Knelpunt 2: Beroeps- en opleidingenbeeld (en daaraan gekoppeld switchgedrag)

Het onderzoek van SARV²³ laat zien dat leerlingen beter voorbereid hadden willen worden op hun keuze voor het vervolgonderwijs. Leerlingen zeggen daarover: 'Het is een beetje een lucky shot of je goed terecht komt.' Je hebt gewoon geen idee hoe de ene of de andere opleiding zal zijn, laat staan dat je weet wat je moet kiezen.²⁴ tl-leerlingen moeten na hun vmbo-diploma een mbo-opleiding kiezen zonder dat zij bekend zijn met de arbeidsmarkt en beroepsmogelijkheden. Van groot belang is dat leerlingen eerst een beeld krijgen van wat bij ze past, dan in de praktijk ervaren hoe een opleiding 'is' en pas in derde instantie praktische informatie krijgen over de opleiding zelf. De voorlichting en informatie op open dagen komt moeilijk aan, omdat ze nog geen referentiekader hebben en onvoldoende weten wat bij ze past.²⁵ Eenzelfde situatie doet zich overigens voor bij de overgang van havo naar hbo²⁶. Onderzoek van Neuvel en Esch (2006) wijst uit dat bijna 1 op de 5 leerlingen aan het eind van het vmbo niet weet welk beroep hij/zij in de toekomst wil gaan uitoefenen. 3 op de 10 leerlingen worstelen bovendien met een gebrekkig of onrealistisch beroepsbeeld. Vergeleken met de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerwegen lijken tl-leerlingen een minder duidelijk beeld te hebben van hun toekomstig beroep²⁷. Voor de gemengde leerweg komen de cijfers vrijwel overeen: 20% van de leerlingen afkomstig uit de tl is ontevreden over de voorbereiding op het vervolgonderwijs tegen 18% van de leerlingen uit de gl²⁸. Van de docenten in het mbo ervaart 22% het geringe beroepsbeeld als belangrijkste knelpunt, 24% als het op één na belangrijkste knelpunt²⁹. Aangenomen mag worden dat een gebrekkig of onrealistisch beroepsbeeld vooraf voor leerlingen een reden kan zijn om tussentijds van opleiding te veranderen. Uit recente cijfers blijkt dat het mbo zowel een hoog percentage voortijdig schoolverlaters kent als een hoog percentage leerlingen dat tussentijds van opleiding verandert³⁰. Uit eerder onderzoek blijkt dat er weinig verschillen in wisseling en uitval zijn tussen leerlingen die afkomstig zijn uit de gemengde en leerlingen die de theoretische leerweg hebben gevolgd. Ongeveer 27% van de tl-leerlingen verandert in het tweede jaar van opleiding³¹. Van de tl-leerlingen die doorstromen naar het mbo stopt 9% in het eerste jaar. De cijfers voor de gl zijn vergelijkbaar: 25% is in het tweede jaar van opleiding veranderd en 6% stopt in het eerste jaar.

Uit literatuur en onze gesprekken met vmbo-scholen en mbo-instellingen komt het magere beroeps- en opleidingenbeeld als zeer belangrijk knelpunt naar voren. Een teamleider van het mbo drukte dat als volgt uit: 'Ze hebben op de tl alleen algemene vakken. We zien dat ze regelmatig switchen of toch een tussenjaar pakken (bijv. een jaar gaan werken). Dan wordt het wel lastiger weer terug naar school te komen.' Het punt is genoemd door 3 vmbo-afdelingen (van de 35) en door 8 van de 9 mbo-instellingen! Dit is blijkbaar een knelpunt dat veel sterker wordt ervaren door het mbo dan door het vmbo-tl.

²³ Van Lier & Kleijne, 2010

²⁴ Van Lier & Kleijne, 2010, p.X

²⁵ Van Lier & Kleijne, 2010

²⁶ Zijlstra, 2005; Meijers, 2006; Kamphorst e.a., 2009

²⁷ Neuvel & Van Esch, 2007.

²⁸ Meng e.a., 2009.

²⁹ Van Grinsven e.a., 2006.

³⁰ Cijfers OCW

³¹ Cijfers OCW.

Knelpunt 3: Programmatische aansluiting

Over de programmatische aansluiting is de literatuur niet eenduidig. Uit onderzoek van Van Grinsven (2006) komt naar voren dat 19% van de docenten in het mbo de programmatische aansluiting als problematisch ervaart. Er worden vooral knelpunten ervaren op het gebied van wiskunde (hoofdrekenen/schatten, breuken/procenten) en Nederlands (spelling, woordenschat en grammatica)³².

Uit ander onderzoek komt juist weer naar voren dat vmbo en mbo inhoudelijk goed op elkaar aansluiten³³

Oud- tl-leerlingen zeggen juist dat ze het niveau in het mbo te laag te vinden, het niveau ligt volgens hen soms lager dan het niveau op het vmbo. 'Het is soms echt schrijnend wat er aan inhoudelijke kwaliteiten van de leerlingen wordt gevraagd op het mbo. Een enkele opleiding daargelaten is er in het onderzoek veelvuldig melding gemaakt dat het niveau dat ver onder de maat is'³⁴. Ook de herhaling – bijvoorbeeld bij de talen – wordt als nadeel gezien 'Duits is echt heel vermoeiend. Je zit dan met mensen in de klas die 4 jaar Duits gehad hebben, en met mensen die nog nooit Duits hebben gehad.'³⁵

Ook ons onderzoek laat zien dat er op het mbo kennistekorten worden vastgesteld voor de basisvakken wiskunde, Nederlands en Engels. Het gaat om maar liefst 5 van de 9 scholen. Vanuit het vmbo wordt niets gezegd over de programmatische aansluiting. Wel wordt opgemerkt, en dat is redelijk in lijn met de leerlingen in het onderzoek van SARV, dat ze het onderwijsniveau te laag vinden. Dit is genoemd door 7 van de 35 afdelingen (20%). Ook hier zien wij een discrepantie in de knelpunten, ervaren door vmbo-tl en ervaren door mbo.

---

³² Van Grinsven e.a., 2006.

³³ Neuvel & Van Esch, 2007

³⁴ Van Lier & Kleijne, 2010, p.23

³⁵ Van Lier & Kleijne, 2010, p.24

3.4. In de praktijk: Wat doen scholen om de aansluiting vmbo –tl op mbo en havo te verbeteren?

In dit hoofdstuk gaan we in op de manieren waarop scholen in de praktijk om gaan met de knelpunten die zich voordoen in de aansluiting van vmbo tl met mbo en havo. Eerst zullen we stilstaan bij 'samenwerking', als middel om de knelpunten die er in de aansluiting zijn op te lossen. Daarna gaan we in op de wijze waarop de specifieke knelpunten die zich voordoen in de aansluiting op havo én in de aansluiting op mbo worden opgepakt. Daarbij staan we, wat betreft havo ook stil bij het selecteren aan de poort, oftewel het stellen van toelatingseisen.

- Samenwerking -

*Het is belangrijk dat vmbo- en mbo-scholen elkaar leren kennen en dat scholen op uitvoeringsniveau samenwerken, bijv. gez. verantwoordelijkheid voor doorlopende trajecten, samenwerking met regionale bedrijfsleven, aandacht voor cultuurverschillen, etc)*³⁶

Volgens de mbo-instellingen is er redelijk veel structureel overleg, 40% van de respondenten geeft aan dat hun instelling op structurele basis overleg heeft met alle vmbo-scholen in de regio, 38% met een belangrijk deel van de vmbo-scholen in de regio en 16% met een beperkt deel van de vmbo-scholen in de regio. 5% van de respondenten geeft aan dat er geen overleg is op structurele basis met vmbo-scholen in de regio.

De volgende onderwerpen worden relatief vaak genoemd:

- programmatische aansluiting tussen vmbo en mbo;*
- voorlichtingsactiviteiten;*
- overdracht van leerlingen;*
- de instroomprocedure.*³⁷

Uit ons onderzoek is gebleken dat er bij de vmbo-tl-scholen grote behoefte is aan contact met het vervolgonderwijs om leerlingen voor te bereiden op de overgang en de aansluiting goed te laten verlopen.

Contact met het havo verloopt gemakkelijker, hoewel ook daar veel vmbo-tl afdelingen aangeven dat het contact voor wat betreft inhoudelijke uitwisseling en intensiteit beter kan. Veel vmbo-tl-afdelingen en havo-afdelingen maken bijv. afspraken over de programmatische aansluiting en hoe geconstateerde hiaten kunnen worden opgepakt. *'Met de eigen school zijn de contacten zeer goed en wordt ook samengewerkt aan een goede aansluiting, onder meer op het gebied van vakinhoud, maar ook m.b.t. studievaardigheden. Met de nevenvestiging gaat het ook steeds beter. Dat is te merken aan de adviezen van hen die steeds beter worden. Het aantal instromers neemt ook toe.'*

Met het mbo is in de praktijk veel minder contact. Door het gebrek aan (intensief) contact met en terugkoppeling uit het vervolgonderwijs is het voor vmbo-docenten moeilijk om hun leerlingen goed voor te bereiden op het vervolgonderwijs en voor leerlingen om zich een realistisch beeld te vormen van wat hen te wachten staat. En aantal uitspraken van docenten, decanen en teamleiders vmbo-tl hierover: *'Er is met de meeste mbo-vestigingen weinig contact. Er wordt niet teruggemeld hoe het met de leerlingen gaat. Dit maakt een goede overdracht niet echt lonend.'*

Ondanks de grote behoefte aan samenwerking met het mbo komt deze samenwerking in de praktijk vaak maar lastig van de grond. Dat is volgens respondenten uit het vmbo deels een gevolg van de schaalgrootte en de vele opleidingsmogelijkheden binnen mbo-instellingen. Een vmbo-decaan zegt hierover: *'Het contact en de samenwerking met andere scholen moet groeien. Het heeft even tijd nodig. Lastig is ook de veelheid aan scholen en vestigingen.'*

³⁶ Kanters e.a., 2008, p.11 en 12

³⁷ Van Grinsven .e.a., 2006

Vmbo-scholen hebben vaak moeite om te bepalen met wie het beste kan worden samengewerkt en met wie afspraken gemaakt moeten worden. Een teamleider vmbo-tl zegt *'Ik ben hard bezig het contact te leggen met het mbo, echter dit lukt maar mondjesmaat. Dit komt omdat wij de juiste personen niet kennen.'*

ROC's hebben veelal verschillende locaties en opleidingsteams, die ieder hun eigen beleid en aanpak kennen. Een andere veel genoemde reden is dat samenwerking niet de juiste prioriteit krijgt. Een mbo-contactpersoon zegt daarover het volgende: *'Soms is het moeilijk mensen bij elkaar te krijgen. Commitment van het management is essentieel. Deelnemers aan de werkgroep moeten zelf het belang zien en ook worden gefaciliteerd / ruimte krijgen.'*

Gebrek aan samenwerking is het meest genoemde knelpunt door de vmbo-tl-afdelingen. Het is door maar liefst 21 van de 35 vmbo-afdelingen (= 60%) is genoemd als knelpunt. In het verlengde hiervan geeft ruim een derde (34%) van de vmbo-tl-afdelingen (12 van de 35) aan niet te weten hoe hun oud-leerlingen het doen op het mbo. De knelpunten 'gebrek aan samenwerking' en 'gebrek aan terugkoppeling' zijn ook door de mbo-afdelingen genoemd en wel door respectievelijk 3 en 2 van de 9. Voor de aansluiting met havo is samenwerking en gebrek aan terugkoppeling beduidend minder vaak genoemd. Gebrek aan samenwerking is genoemd door 5 van de 35 vmbo-tl-afdelingen (15%) en 2 van de 12 havo-afdelingen; gebrek aan terugkoppeling door 1 vmbo-afdeling en 1 havo-afdeling.

De afspraken die worden gemaakt over aansluiting spitsen zich vooral toe op de voorlichtingsactiviteiten voor leerlingen en op de aanmeldingsprocedure voor de opleidingen. Steeds vaker worden hierover 'regionaal' afspraken gemaakt of wordt er door de verschillende scholen in een regio gezamenlijk activiteiten georganiseerd. Veel minder scholen geven aan dat er activiteiten worden ondernomen gericht op een betere programmatische of pedagogisch-didactische aansluiting. We gaan hier verderop in deze paragraaf nog nader op in.

- Aanpak van de knelpunten in de aansluiting tussen vmbo-tl en havo in de praktijk -

Selecteren aan de poort om uitval te verminderen: Drempel in de toelating tot havo -

Vmbo-tl is geen garantie voor de mogelijkheid door te kunnen stromen naar havo, havo is niet voor iedere tl-er weggelegd. Docenten en leerlingen zien als belangrijke succesfactoren voor het slagen op het havo examenervaring en cijfers, een bewuste keuze en een goede werkhouding (waaronder motivatie, doorzettingsvermogen, hard willen werken, werkdiscipline)³⁸. Door de toename van het aantal leerlingen dat doorstroomt naar het havo en het gegeven dat één op de vier leerlingen het havodiploma uiteindelijk niet haalt, stellen veruit de meeste havoscholen toelatingseisen³⁹. Bijna tweederde van de havoscholen stelt als eis dat leerlingen gemotiveerd moeten zijn. Onderbouwing hiervoor wordt vaak gezocht in een advies van vmbo-decanen en -mentoren. Ongeveer tweederde van de havoscholen ziet er ook op toe dat tl-leerlingen een zeker kennisniveau hebben bij toelating. Een aantal scholen vraagt van leerlingen een gemiddeld eindcijfer variërend van tenminste 7 tot zelfs een 8⁴⁰.

Formeel biedt een diploma van de tl of gl toelating tot het 4^e leerjaar van het havo. Dit diploma is voor veel scholen niet voldoende waarborg voor een succesvol vervolg op het havo. Veel scholen hanteren individueel of in regionaal verband daarom toelatingseisen tot het havo; hiertoe zijn scholen ook gerechtigd. Daarmee proberen ze aan de 'voorkant' de instroom in het havo te reguleren.

Ook ons onderzoek geeft aan dat goede cijfers bijna altijd een vereiste zijn, maar ook de juiste motivatie telt zwaar. 'Havo moet geen parkeerstand zijn'. Daarnaast wordt veelvuldig een positief

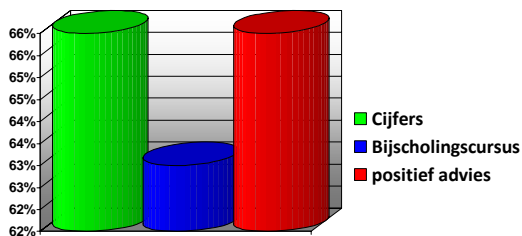
³⁸ Van Esch & Neuvel 2007; Van Eck e.a., 2009

³⁹ Van Nesch & Neuvel 2009

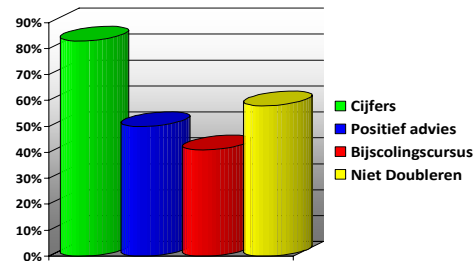
⁴⁰ Van Esch & Neuvel, 2007.

advies van de mentor of het docententeam als voorwaarde gesteld. Ook hanteren zowel ontvangende als toeleverende scholen het volgen en succesvol afsluiten van een 'reparatieprogramma' als eis. Het hanteren van goede (gemiddelde) examenresultaten als toelatingseis heeft tot gevolg dat een definitieve keus voor het havo pas ná het bekend worden van de examenresultaten definitief wordt. Leerlingen moeten daarom een alternatief achter de hand houden.

Eisen overstap naar havo door vmbo scholen

Voorwaarde overstap naar havo

Ook de keuze voor een van de vier havoprofielen is in de praktijk aan voorwaarden verbonden. Dit leidt ertoe dat er met name gekozen wordt voor de profielen E&M en C&M. Slechts een enkele tl-leerling gaat het N&T-profiel volgen. Dit profiel wordt als 'te zwaar' beschouwd, mede gezien de geringe vakinhoudelijke aansluiting (met name wat betreft wiskunde en natuurkunde/nask).

Over het algemeen zijn de scholen tevreden over de werking van deze toelatingsprocedures, die veelal in onderling overleg tot stand zijn gekomen. Ze bieden houvast voor leerlingen en – hoewel zeker geen garantie – wel een gereede kans van slagen op het havo.

Een aantal scholen – zowel vmbo als havo - benadrukt het belang van 'regionale afspraken' over de toelatingseisen. Dit voorkomt dat leerlingen gaan 'shoppen' bij verschillende havo-scholen.

- Verbeteren aansluiting op havo -

- Aanpak knelpunt 1 programmatische aansluiting: 'Reparatieprogramma's om de vakken beter op elkaar aan te laten sluiten' -

Maar liefst 74% van de vmbo-tl-afdelingen biedt extra leerstof aan om de vakinhoudelijke leemtes op te vullen. Regelmatig investeert ook het havo aanvullend in het wegwerken van achterstanden bij instromende tl-leerlingen, dat gebeurt door 9 van de 12 havo-afdelingen. Vooral voor wiskunde, Nederlands en Engels worden 'reparatieprogramma's' aangeboden.

Het gebrek aan programmatische aansluiting wordt door vmbo- en havo-afdelingen niet als onoverkomelijk ervaren zolang beide maar goed in beeld hebben waar kennishiaten liggen en goede afspraken maken over het wegwerken daarvan.

Uitgevers hebben het 'gat in de markt ontdekt' en voorzien in lesmateriaal om de inhoudelijke aansluiting tussen tl en havo voor het vak wiskunde te verbeteren.

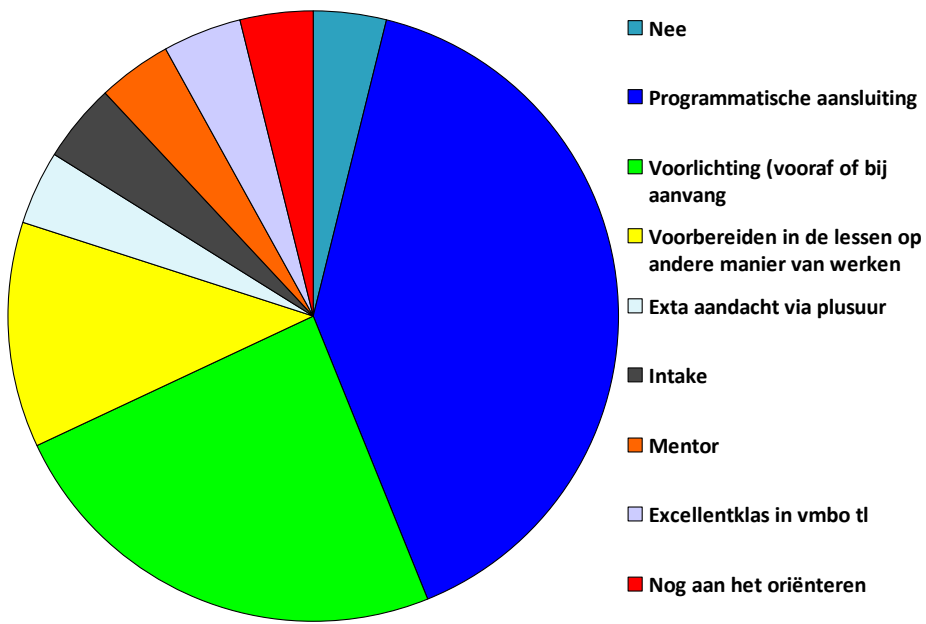
- Aanpak knelpunt 2: Pedagogische-didactische aansluiting -

Het onderwijstempo en niveau ligt hoger op havo dan op vmbo-tl. Vaak ontbreekt de directe bemoediging op het vmbo-tl dat de leerlingen heel goed in staat zijn om de havo te kunnen halen. De havo is intellectueel uitdagend, je stijgt ver boven je vmbo niveau uit. SARV beveelt daarom aan om leerlingen te laten ervaren hoe het is in het vervolgonderwijs (dus ook havo) én hen extra te bemoedigen dat ze havo kunnen halen.⁴¹

Vmbo-tl en havo zijn het er beide over eens dat de manier van werken op het vmbo-tl wezenlijk anders is dan op het havo. Van de vmbo-tl-afdelingen bereidt 20% haar leerlingen voor op de andere manier van onderwijs op de havo. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan zelfstandig werken. In onderstaande figuur wordt aangegeven wat havo-afdelingen doen om de knelpunten in de aansluiting aan te pakken. Uit deze grafiek wordt duidelijk dat het havo vooral aan de 'voorkant' werkt om de knelpunten aan te pakken door middel van voorlichting en reparatieprogramma's voorafgaand aan het jaar. Een enkele school geeft tijdens het schooljaar extra aandacht door de leerlingen tijdens de lessen voor te bereiden op de andere manier van werken.

⁴¹ Van Lier & Kleijne, 2010

Werkt men aan de knelpunten en zo ja, waaraan?

- Verbeteren aansluiting op mbo -

Knelpunt 1: verschil in didactiek en structuur

Als een leerling de havo of het mbo zelf meemaakt, proeft, ervaart kan hij het beste vaststellen of het één of het ander wel of niet voor hem geschikt is.

AANBEVELING 1: *Laat leerlingen het vervolgonderwijs zelf ervaren, niet alleen door ze bijvoorbeeld naar een Open Dag te sturen, maar ook door hen tijdens de vierde klas van het vmbo-tl al in de klassen van de havo en het mbo mee te laten draaien.⁴² Pas de programmastructuur aan in het vmbo-tl in samenhang met competentiegerichte kwalificatiestructuur mbo⁴³.*

Slechts enkele (4 van de 35) vmbo-tl-afdelingen zijn, in het eigen onderwijs, bewust bezig met het voorbereiden van leerlingen op de andere manier van werken in het mbo. Vanuit LOB (zie knelpunt 2) wordt ook soms aandacht besteed aan de andere manier van werken, door leerlingen bijvoorbeeld mee te laten lopen in het mbo. Ook mbo-instellingen bereiden tl-leerlingen voor op de andere manier van werken in het mbo. Mbo-scholen geven in de introductie aandacht aan het competentiegericht onderwijs. Uit eigen onderzoek blijkt dat 33% van de mbo-instellingen hier een actief beleid op voert. Ook in het kader van LOB bereidt het mbo de leerlingen voor op de overstap. Vaak gaat dit in samenwerking met de vmbo-scholen. Alle ondervraagde mbo-instellingen organiseren meeloopdagen, en bijna alle instellingen organiseren voorlichtingsbijeenkomsten en een beroepenmarkt.

Knelpunt 2: gebrek aan opleidings- en beroepsbeeld

Om het gebrek aan beroepsbeeld in de aansluiting op te lossen is de laatste jaren – mede op instigatie van de commissie Boekhoud (2001) – steeds meer aandacht besteed aan loopbaanoriëntatie en –begeleiding (LOB). Relevant is de vraag of LOB voldoende meerwaarde biedt en op de juiste manier wordt ingezet. Onderzoekers⁴⁴ concluderen dat dit niet altijd het geval is. Leerlingen vinden dat scholen onvoldoende ondernemen om hen te laten ontdekken welk beroep bij ze past (loopbaanreflectie).⁴⁵

Uit de gesprekken met vmbo en mbo-instellingen blijkt dat scholen veel gezamenlijke activiteiten ondernemen om leerlingen kennis te maken met beroepsopleidingen en de manier van werken op het mbo: beroepenmarkten, speeddaten, meeloopdagen, gezamenlijk werken aan een sectorwerkstuk, oud-leerlingen die komen vertellen over hun ervaringen op het mbo. Er zijn genoeg ideeën, maar zowel vmbo als mbo-scholen geven daarbij ook aan dat dergelijke activiteiten veel (voorbereidings)tijd vergen; tijd die er niet altijd is. Vooral omdat de prioriteit in de praktijk toch vaak wordt gelegd bij het onderwijs op de school zelf. *‘We willen meer doen aan aansluiting, maar het schoolmanagement fluit ons terug als we ‘te veel’ met het mbo bezig zijn. Dat kost tijd en geld en die gaan naar het primaire proces. De examencijfers moeten omhoog!’*

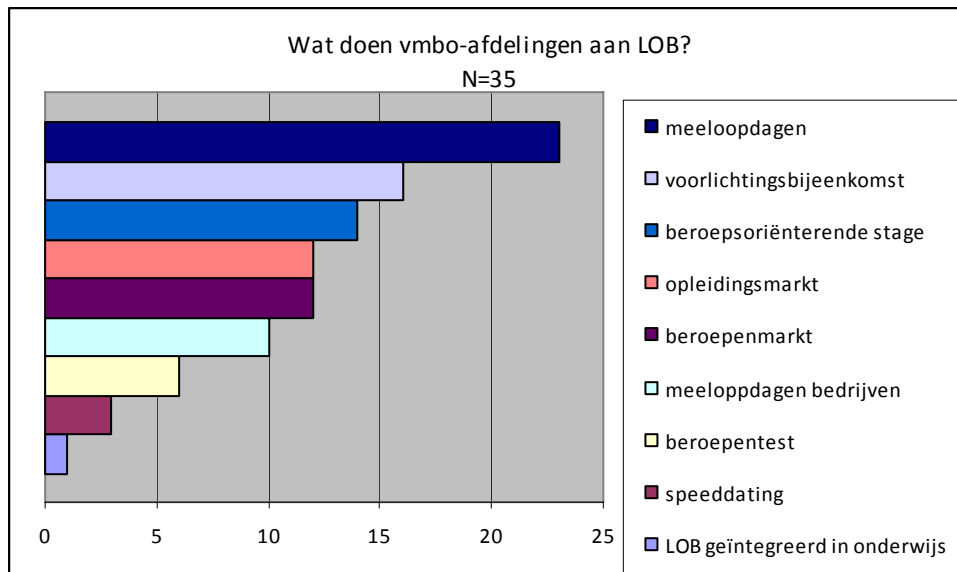
⁴² Van Lier & Kleijne, 2010,

⁴³ Van Esch & Neuvel, 2007

⁴⁴ Meijers e.a., 2006

⁴⁵ Van Lier & Kleijne, 2010,

In de volgende tabel staat wat scholen doen aan LOB (nb vaak zijn het gezamenlijke activiteiten, dus niet alleen van vmbo-afdelingen).

Met de invoering van opleidingsdomeinen kunnen mbo-leerlingen vanaf 1 augustus 2011 'breed instromen' en 'smal uitstromen'⁴⁶. De invoering van een beperkt aantal domeinen verplaatst de keuze voor een specifieke beroepsopleiding naar een latere fase in de mbo-opleiding. Dit heeft naar verwachting een positief effect op het 'switchgedrag' en op de voortijdige uitstroom van leerlingen.

Knelpunt 3: programmatische aansluiting

De programmatische aansluiting komt in een aantal onderzoeken terug als knelpunt. Er wordt gepleit voor een additioneel of geactualiseerd wiskundeprogramma om aansluitingsproblemen op het gebied van wiskunde op te lossen^{47,48}. Mbo-opleidingen zijn daar ook al mee bezig, mbo-opleidingen die kennistekorten constateren investeren in verschillende vormen van reparatie, zoals extra oefenen/extra aandacht, extra (les)uren, remedial teaching en bijspijkerlessen of proberen deze tekorten in de toekomst te voorkomen⁴⁹. Ook wordt gepleit voor het aanpassen van de programmastructuur⁵⁰ in samenhang met de competentiegerichte kwalificatiestructuur van het mbo⁵¹

Om de aansluitingsproblemen aan te pakken voert bijna tweederde van de mbo-instellingen gericht taalbeleid en ruim een derde gericht rekenbeleid, zo blijkt uit ons onderzoek. Instellingen lijken in de praktijk dus een manier gevonden te hebben om aansluitingsproblemen aan te pakken.

De vmbo-scholen die betrokken waren bij het onderzoek maakten geen melding van eigen reparatieprogramma's voor de aansluiting op het mbo. De focus ligt – wat betreft de aansluiting op het mbo - meer op LOB en initiatieven gericht op verbetering van de pedagogisch-didactische afstemming.

⁴⁶ Op 3 december heeft de MBO Raad het voorstel voor mbo-opleidingsdomeinen aangeboden aan het ministerie van OCW.

⁴⁷ Hofman e.a. 2009; Van Esch & Neuvel 2007

⁴⁸ commissie Siersma, 2009.

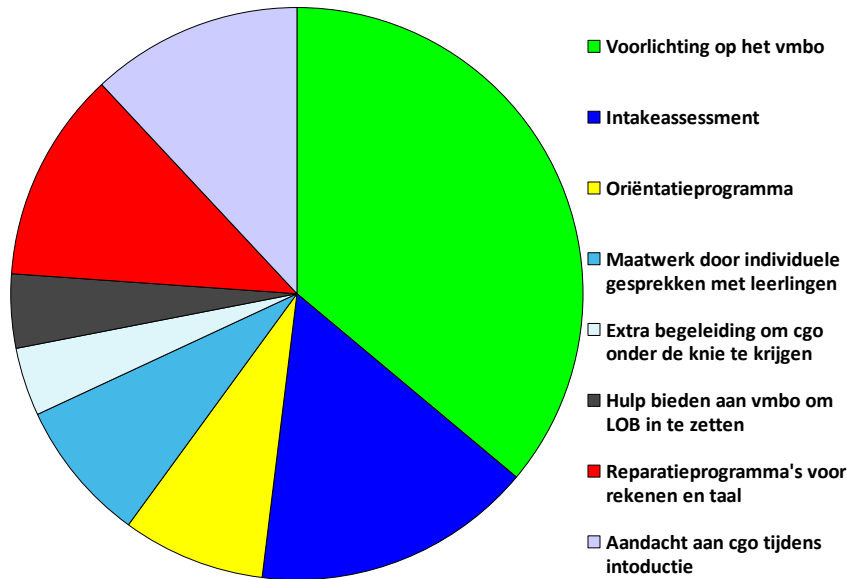
⁴⁹ Hofman e.a., 2009.

⁵⁰ Kanters e.a., 2008

⁵¹ Van Esch & Neuvel, 2007

In de onderstaande grafiek wordt aangegeven wat mbo-instellingen doen om de knelpunten aan te pakken. Over het algemeen proberen mbo-scholen net als havo-scholen de knelpunten aan de voorkant te reguleren. Dit door veel aandacht te besteden aan de voorlichting op het vmbo. Ook het afnemen van een assessment of een intake-test, waarmee mede de motivatie voor de gekozen opleiding wordt gemeten, wordt op veel mbo-scholen toegepast. Een aantal scholen geeft tijdens de introductiedagen aandacht aan het competentiegericht onderwijs en een enkele mbo-school geeft tijdens het studiejaar extra begeleiding door reparatieprogramma's aan te bieden voor rekenen en taal of door extra aandacht te geven aan de pedagogische en didactische verschillen tussen het vmbo en het mbo.

Werkt men aan de knelpunten en zo ja, waaraan?

3.5 Conclusie

Scholen hechten waarde aan een goede aansluiting

In de praktijk is er op allerlei manieren aandacht voor de aansluitingsproblematiek: een goede aansluiting wordt belangrijk gevonden en de scholen voelen zich (geheel dan wel samen met de 'andere', d.w.z. toeleverende of ontvangende school) verantwoordelijk voor de aansluiting. Opvallend is hierbij dat van de drie partijen, vmbo-tl, havo en mbo, vooral havo zich volledig (dus niet 'slechts' gedeeltelijk) verantwoordelijk voelt voor de aansluiting met i.c. vmbo-tl. Van de vmbo-tl-afdelingen voelt de helft van de afdelingen zich helemaal verantwoordelijk ongeveer een derde 'deels' en zo'n 20% voelt zich niet verantwoordelijk. Van de mbo-afdelingen voelt een ruime meerderheid (zo'n 80%) zich deels verantwoordelijk.

Er is vanuit vmbo-tl behoefte aan contact met het vervolgonderwijs om de aansluiting goed vorm te kunnen geven en er is grote betrokkenheid bij leerlingen. Uit ons onderzoek blijkt echter dat het contact met de andere scholen nog wel eens te wensen over laat. Dat blijkt wel uit het feit dat maar liefst 21 van de 35 vmbo-tl-afdelingen dit als knelpunt noemt, waar het gaat om het contact met het mbo en door 5 van de 35 vmbo-tl-afdelingen waar het gaat om samenwerking met havo. Het mbo en havo klagen in mindere mate over gebrek aan contact.

Knelpunten in aansluiting vmbo-tl op havo

Uit bovenstaande literatuur en de bevindingen uit ons eigen onderzoek is af te leiden dat er twee hoofdknelpunten worden zijn in de aansluiting met het havo:

1. de matige aansluiting van vmbo-tl op havo wat betreft de vakinhoud, voor in ieder geval de vakken wiskunde, Nederlands en Engels
2. het niet voorbereid zijn op het 'anders' moeten leren op de havo.

Als we de belangrijkste knelpunten wat betreft de aansluiting met het havo nader bekijken kunnen we stellen dat er op het gebied van de programmatische aansluiting het een en ander dient te gebeuren. Vmbo-tl-afdelingen die goede contacten hebben met havo ervaren de programmatische aansluiting wel als knelpunt, maar door de korte lijntjes zijn deze intern oplosbaar. Maar wat als die contacten er niet zijn? Hebben deze leerlingen dan niet dezelfde kansen op een goede start op het havo? Daar lijkt het wel op, aangezien de onderlinge afstemming hierbij zeer wezenlijk lijkt te zijn: de reparatieprogramma's die er zijn vinden dikwijls in onderlinge afstemming plaats.

Daarnaast wordt op het havo een andere manier van leren gevraagd van leerlingen dan op het vmbo. Een goede werkhouding en motivatie zijn belangrijk is voor het succes op het havo.

Ook door leerlingen zijn beide knelpunten genoemd.

De belangrijkste knelpunten voor de aansluiting van vmbo-tl op mbo

Daarnaast worden er drie belangrijke knelpunten benoemd als het gaat om de aansluiting met het mbo namelijk:

1. het magere beroeps- en opleidingenbeeld
2. het verschil in pedagogiek en didactiek tussen vmbo en mbo, het niet voorbereid zijn op het 'anders moeten leren'
3. programmatische aansluiting

Wanneer de knelpunten in de aansluiting met het mbo naast elkaar worden gezet kan geconcludeerd worden dat het magere beroeps- en opleidingenbeeld dat door veel docenten en teamleiders van mbo én door leerlingen als belangrijkste knelpunt wordt gezien. Op dit terrein is – voor zowel de leerling, de school als de overheid - nog veel winst te behalen. In dit licht is het in onze ogen dus

verstandig de leerling optimaal voor te bereiden op de keuzes die gemaakt moeten worden. Extra inzetten op LOB is dus wenselijk, want ook al gebeurt er al veel op het gebied van LOB, het is getuige de klachten over het gebrek aan beroeps- en opleidingsbeeld door zowel mbo als leerlingen, de vraag of dit op de juiste manier gebeurt.

Ook het verschil in didactiek in het mbo, en de geringe voorbereiding daarop in het vmbo, wordt door leerlingen en docenten gezien als hobbel. Uit de gesprekken blijkt ook dat het vmbo-tl niet actief bezig is met de voorbereiding hierop. Dat komt wellicht door het feit dat men in principe de onderwijsvorm in het mbo ervaart als 'niet goed' en te weinig zicht heeft op de dagelijkse werkelijkheid op het mbo om leerlingen überhaupt een goede voorbereiding te kunnen geven op competentiegericht leren.

Als we ingaan op de programmatische aansluiting tussen vmbo en mbo worden op het mbo minder 'hobbels' ervaren in vergelijking tot het havo. Feit is wel dat er ook mbo tekorten worden geconstateerd op de kernvakken wiskunde, Nederlands en Engels. Investeren op de programmatische aansluiting is dus ook voor de aansluiting met het mbo wenselijk.

Overkoepelend knelpunt: samenwerking

Omdat de meeste knelpunten voor zowel de aansluiting met het havo als met het mbo alleen optimaal opgepakt kunnen worden als men contact heeft en elkaar kent, kan geconcludeerd worden dat het overkoepelende knelpunt het gebrek aan samenwerking is. Er moet eerst worden samengewerkt wil men weten wat er van elkaar wordt verwacht. De samenwerking vormt de basis voor het aanpakken en oplossen van de knelpunten. Vanuit deze samenwerking kunnen de programma's op elkaar worden afgestemd, kan de LOB op elkaar worden afgestemd en kunnen de verwachtingen over en weer afgestemd worden.

Hiermee is onze eerste onderzoeksvraag – welke knelpunten ervaren professionals bij de aansluiting van de tl op het havo en het mbo? - beantwoord. Samengevat kan worden gesteld dat het gaat om de volgende punten:

- de programmatische aansluiting tussen vmbo-tl met havo en (in mindere mate) mbo laat te wensen over;
- mager beroeps- en opleidingsbeeld: leerlingen zijn onvoldoende voorbereid op het vervolgonderwijs. Ze kunnen daardoor moeilijk een gerichte opleidingskeuze maken (wat past bij mij) en zijn onvoldoende voorbereid op de (andere) manier van werken (didactiek en pedagogiek)
- het contact en de samenwerking van vmbo-tl met havo en mbo laat te wensen over, waardoor 'rafelranden' in de aansluiting blijven bestaan.

In het volgende hoofdstuk komen de aanbevelingen aan bod die gedaan zijn door scholen om de aansluiting te verbeteren. De aanbevelingen komen voort uit onze gesprekken met scholen en zijn getoetst op haalbaarheid bij docenten en schoolleiders.

Hoofdstuk 4 Naar een betere aansluiting: welke oplossingen zien de scholen?

Tijdens de gesprekken die de VO-raad met de scholen heeft gevoerd, is gevraagd welke oplossingen zij zien voor door hen genoemde knelpunten. Deze oplossingen zijn vervolgens getoetst in docentennetwerken vmbo-tl van de SLO, de schoolleidersconferentie van het platform-TL en het ledenpanel van de VO-raad.

Hieronder staan de door de scholen aangedragen oplossingen, gerangschikt op basis van de drie hoofdknelpunten⁵². De oplossingen zijn beoordeeld door de scholen en door hen zijn ook een aantal do's en dont's aangegeven. Ook zijn de oplossingsrichtingen getoetst op basis van haalbaarheid. Aan de hand van deze toetsing hebben wij de haalbaarheid en draagvlak van de aangedragen oplossingsrichtingen vast kunnen stellen.

Knelpunt 1: *Leerlingen weten nauwelijks waar ze voor kiezen en wat ze kunnen verwachten*
Onvoldoende beeld van de vervolgopleiding, zowel (vorm) als van de mogelijkheden van de opleiding (beroepsbeeld)

Bijna alle vmbo en mbo scholen die de VO-raad heeft gesproken, maar ook de leerlingen die hebben deelgenomen aan het onderzoek van SARV, geven aan dat de voorbereiding op de keuze én op de vervolgopleiding een steviger positie in het beroepsonderwijs moet krijgen. Het zou veel verder moeten gaan dan het verstrekken van informatie door middel van folders en 'open dagen'. Deze informatie, zo blijkt ook het leerlingonderzoek⁵³ komt bij leerlingen niet binnen, wanneer ze nog helemaal geen idee hebben wat bij ze past, het blijft niet hangen en is te oppervlakkig. Daarnaast wordt de overgang van vmbo-tl naar havo en naar mbo als groot ervaren, zowel door de leerlingen als door de docenten en decanen. Leerlingen en docenten geven aan dat goede voorbereiding op de andere manier van leren en werken, en een goede begeleiding na de vmbo-tl wenselijk zijn.

---

⁵² Er is naast bovenstaande voorstellen een aantal andere voorstellen gedaan, die vooral betrekking hebben op het mbo. Deze zullen worden besproken met de MBO Raad. Ook zijn er andere voorstellen gedaan die naar onze mening een plek zouden moeten krijgen in de toekomstige ontwikkelingen, maar voor nu te ver voeren.

⁵³ Van Lier & Kleijne, 2010

De volgende concrete verbetervoorstellen zijn gedaan:

Schakelmaanden aan het eind van het vmbo	
<p><i>Doel:</i> Door aan het einde van het vierde jaar te werken met schakelmaanden kan die periode gebruikt worden voor het verfijnen van de keuze voor de vervolgopleiding.</p> <p><i>Vorm:</i> Na het examen een maand lang oriënteren.</p>	
<p>Voordelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> ++ Leerlingen kunnen een fysieke overstap maken naar de vervolgopleiding. + Leerlingen kunnen doen, voelen en zien tijdens een schakelprogramma. + Leerlingen kunnen in een schakelprogramma hun kennis bijspijkeren (vooral voor de overstap naar havo). 	<p>Nadelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> -- Flinke organisatie en een hoop werk, scholen moeten de capaciteit hebben en moeten speciale programma's ontwikkelen voor een periode waarin leerlingen formeel vrij zijn. -- Een schakelperiode na het examen is mogelijk te laat, de meeste leerlingen hebben hun keuze al gemaakt. Het zou eigenlijk eerder moeten beginnen. B.v.k. in leerjaar 3. - Incidenteel , los/vast, beter ingebed in LOB.
<p>Nader uit te werken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wellicht geen schakelmaanden, maar schakelen vanaf het derde leerjaar, of het laatste half jaar van de 4^e klas. - Combineren met een 'buddysysteem', een buddy voor de tl-er in het vervolgonderwijs. <p>Randvoorwaarden:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Samenwerking tussen aanleverende en ontvangende school m.b.t. de programma's, zo kan het schakelprogramma ook beter aansluiten bij de 'start- en het eindniveau'. • Belangrijk dat één partij de regie krijgt: bij wie ligt de verantwoordelijkheid voor de leerling? • Extra middelen om het te realiseren. • Breed draagvlak in de betreffende scholen en goede onderlinge afstemming. 	
<p>Conclusie:</p> <p>Weinig kansrijk in deze vorm. Het idee van schakelen, leerlingen laten meelopen in het vervolgonderwijs en zo tot een soepele overgang te komen, is goed, maar schakelen na afloop van het jaar is te laat.</p>	

LOB +:**Stevige voorbereiding op het vervolgonderwijs door meer ruimte voor en prioriteit aan een betere beroepsoriëntatie en opleidingsvoorbereiding***Doel:*

Leerlingen krijgen een beter beeld van wat bij hen past qua opleiding en beroep en wat ze daar kunnen verwachten.

Vorm:

LOB waarbij aanleverende en ontvangende scholen in gezamenlijkheid een programma ontwikkelen waarin:

- leerlingen begeleid worden in het maken van keuzes op basis van een helder beeld van wat bij hen past (wie ben ik, wat kan ik, wat wil ik);
- mogelijkheden zijn voor het ervaren van het vervolgonderwijs in de praktijk (tijdens het vmbo-tl) en bijvoorbeeld het praten met oud-vmbo-tl-leerlingen;
- leerlingen worden voorbereid op de (andere) werkwijze in het vervolgonderwijs door zowel de aanleverende als de toeleverende school.

Voordelen:

+++ Door goede LOB kunnen leerlingen een veel betere keuze maken voor een vervolgonderwijs, zowel mbo als ook havo.

++ Door het belang van LOB te erkennen komt er meer ruimte voor LOB binnen het onderwijs (nu nog vaak 'iets extra's').

Nadelen:

- Intensieve inzet nodig van zowel de toeleverende als de ontvangende school.

Nader uit te werken:

- Docenten en mentoren moeten in staat zijn de gewenste LOB op de juiste manier aan te kunnen bieden. Het vraagt kennis van wat er gebeurt in de 'andere' school (hoe wordt mijn vak gegeven in het vmbo-tl, havo mbo? Hoe ziet competentiegericht onderwijs eruit) en vaardigheden als het gaat om de juiste vorm van begeleiding aan leerlingen. Ook op het gebied van samenwerking vraagt dit het nodige van het schoolteam. Is daar nascholing voor nodig en is die er in de juiste vorm?
- Ook manier van leren op 'de andere school' meenemen in de loopbaanbegeleiding. Competentiegericht leren in het mbo moet bijv. worden afgestemd met het vmbo; verwachtingen hieromtrent moeten duidelijk zijn zodat het vmbo zijn leerlingen hierop kan voorbereiden.
- LOB breed integreren in het onderwijs (ook een plek geven in de vakken).
- Opnemen van beroepsgerichte programma's of projecten in de tl, ook voor leerlingen die naar havo gaan.

Randvoorwaarden:

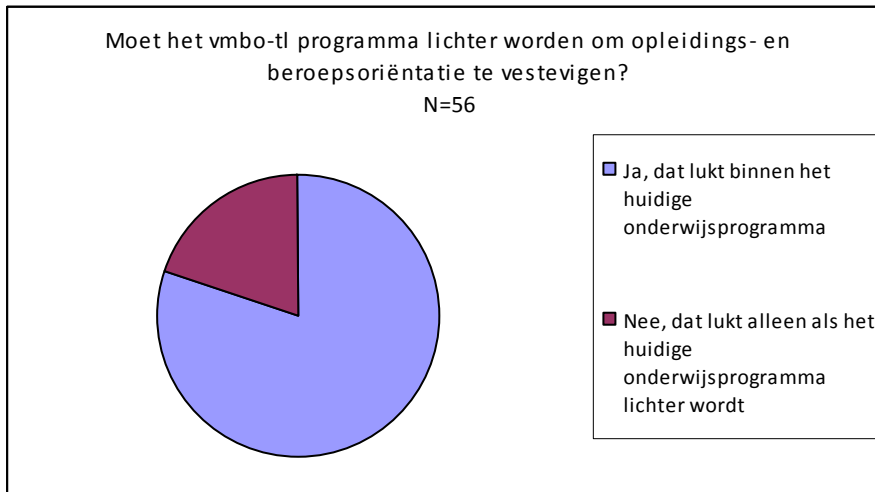
- Extra middelen vanuit het rijk om de LOB op de gewenste wijze vorm te geven.
- LOB moet geen vak zijn, maar moet projectmatig worden ingestoken b.v.k. als onderdeel van het gehele curriculum.

Conclusie:

Zeer kansrijk. LOB, geïntegreerd in het onderwijs heeft zeer brede steun, zowel in vmbo-tl als in havo en mbo. Belangrijk is om niet alleen in te zetten op oriëntatie (wat wil ik), maar ook op ervaren van en voorbereiden op hetgeen te wachten staat in het vervolgonderwijs (wat kan ik verwachten).

Conclusie

Om ervoor te zorgen dat leerlingen een betere keuze kunnen maken voor een vervolgopleiding die bij hen past is versteviging van de LOB, als voorbereiding op de keuze van een vervolgopleiding én als voorbereiding op een andere manier van werken, een manier die op zeer breed draagvlak kan rekenen bij zowel het vmbo-tl als ook het havo en mbo. Schakelmaanden aan het eind van het vmbo worden gezien als goed, maar te laat. Wel wordt het principe goed gevonden, dit principe verdient daarmee een plek in de versterkte LOB. Het ledenpanel heeft aangegeven dat het vmbo-tl-programma niet lichter gemaakt hoeft te worden om LOB de ruimte te geven die gewenst is.

Knelpunt 2: Programmatische aansluiting*De vakken sluiten niet goed op elkaar aan, qua inhoud, en qua werkwijze*

De vmbo-tl en havo scholen geven breed aan dat het nodige 'reparatiewerk' moet worden verricht om een goede start op de havo mogelijk te maken. Op het mbo worden minder hobbels ervaren in de programmatische aansluiting, maar ook daar zijn problemen met betrekking tot Nederlands en wiskunde. De verwachting is dat met name dit laatste minder zal worden door de invoering van de referentieniveaus van de Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen. Het blijft echter de komende tijd een aandachtspunt. Veel vmbo-tl-afdelingen en havo-afdelingen hebben afspraken gemaakt met elkaar over de inhoud van de additionele programma's en komen er zo samen uit. Dat neemt niet weg dat het feit dat verschillende programma's niet op elkaar aansluiten wordt ervaren als knelpunt. Het vraagt extra werk van de scholen. Voor de scholen die geen afspraken hebben met partnerscholen leidt het daadwerkelijk tot een probleem, het is onduidelijk hoe de leerlingen voorbereid moeten worden.

De volgende concrete oplossingen zijn door scholen aangedragen:

HTL-route om de aansluiting op havo te verbeteren	
<i>Doel:</i> Het ontwikkelen van een programma waarin de belangrijkste hiaten in beeld komen en worden aangepakt waardoor vmbo-tl en havo minder afhankelijk zijn van de onderlinge contacten voor een goede aansluiting.	
<i>Vorm:</i> Een additioneel programma in vorm van een 'handreiking' met daarin lesstof ter ondervanging van de belangrijkste knelpunten in de programmatische aansluiting tussen vmbo-tl en havo.	
Voordelen: + Maakt ontwikkeling reparatieprogramma's gemakkelijker	Nadelen: - Havo-afdelingen geven elk weer hun eigen invulling aan de onderwijsprogramma's, door het vrijblijvende karakter is het de vraag of vbo het oppakt en zal havo waarschijnlijk niet snel gaan ijken op dit programma
Nader uit te werken: - Wat zijn de belangrijkste hiaten (ook al onderzocht door SLO).	
Conclusie: Weinig kansrijk. Er kan beter worden gekozen voor een uniform en landelijk aansluitingsprogramma of voor versterking samenwerking tussen vmbo-tl en havo.	

Werken aan een stevigere basis: versterking kernvakken

Doel:

Een stevig programma m.b.t. Nederlands, Engels en wiskunde waarbij zowel het niveau als de vorm beter voorbereiden en aansluiten op havo en mbo.

Vorm:

Aangepaste eindtermen, waarbij in eerste instantie gekeken wordt naar de recent vastgestelde referentieniveaus voor Nederlands en rekenen. Bieden die voldoende basis voor succes in het havo en/of het mbo? Moet de lat voor vmbo-tl wellicht hoger gelegd worden? Datzelfde geldt voor Engels. In combinatie met een eigentijdse – op het vervolgonderwijs afgestemde - didactiek.

Voordelen:

- ++ Uniform programma waarmee de programmatische aansluiting op havo en mbo geborgd is.
- ++ In combinatie met keuzevakken meer ruimte voor maatwerk voor leerling en voor bredere loopbaanoriëntatie en –begeleiding.
Je kunt werken aan extra lesstof en studievaardigheden. Dat kan bij 'vroeg ambitie' van leerlingen al starten in leerjaar 3.
- + Verbetering van niveau van taal en rekenen, sowieso al aangemerkt als probleem (door onder meer Onderwijsraad, OCW en VO-raad).
- + Door een actualisatie, ook qua didactiek, kunnen de kernvakken 'leuker' worden voor leerlingen.

Nadelen:

- Behoorlijke ingreep, terwijl scholen in principe ook in samenwerking de aansluiting goed vorm kunnen geven.
- Waken voor een te grote focus op onderwijstijd (inzet is kwaliteit niet kwantiteit).

Nader uit te werken:

- Hoe ver reikt het kernprogramma? Nederlands, Engels, wiskunde of meer of minder?
- Doel is om door de combinatie van basis- en keuzevakken maatwerk te realiseren (mogelijkheden bieden voor plusklas, profielklas). Dit moet voorop staan bij de uitwerking. Hierbij kan een relatie gelegd worden met de Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen.

Randvoorwaarden

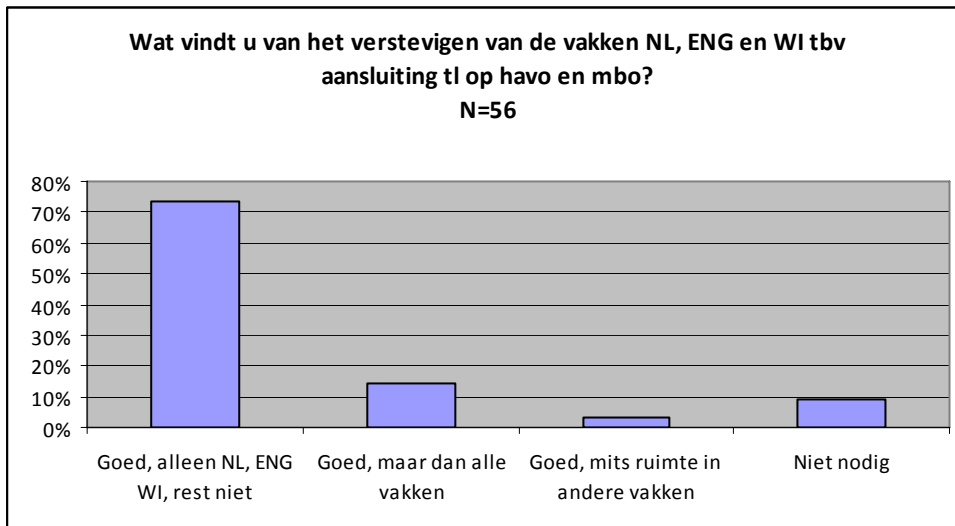
- Combineren met stevige LOB voor optimaal resultaat (betere aansluiting).
- Bij voorkeur eerstegraads docenten ook les laten geven in vmbo-tl.
- Scheppen van voldoende experimenteerterruimte in wet- en regelgeving (incl. inspectietoezicht).

Conclusie:

Zeer kansrijk. Lost problemen op in programmatische aansluiting en biedt ruimte voor maatwerk in het onderwijsprogramma en LOB.

Conclusie

De programmatische aansluiting kan het beste verbeterd worden door de basisvakken te verstevigen, en dat te doen in afstemming op havo én mbo. Daarbij gaat het zowel om het niveau, als ook om de didactiek. Dit geeft een niveauverhoging in de basis en lost het probleem rond de programmatische aansluiting voor de vakken, waar de grootste problemen zijn, uniform op. Door een eventuele verruiming van wet- en regelgeving wat betreft de examenprogramma's van overige vakken ontstaat er ruimte voor meer maatwerk en activiteiten gericht op LOB. Ook uit het ledenpanel blijkt dat deze maatregel op brede steun kan rekenen, zie onderstaande tabel.

Knelpunt 3: Het missen van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een soepele overgang van vmbo-tl naar havo en mbo

De vmbo-tl scholen (80%) voelen zich bijna allemaal verantwoordelijk voor de aansluiting op het vervolgonderwijs. Ze vinden het belangrijk dat hun leerlingen goed terecht komen in het vervolgonderwijs. Ook havo en mbo voelt zich verantwoordelijk voor de aansluiting. Toch blijkt alom dat men vaak niet eendrachtig aan de aansluiting werkt en dat het contact tussen mbo en vmbo-tl, en, in mindere mate, tussen vmbo-tl en havo te wensen overlaat. Dat wil men graag doorbreken: de vmbo-tl scholen hebben breed de wens dat de aansluiting en de doorlopende leerlijn met het vervolgonderwijs als een gezamenlijke verantwoordelijkheid wordt ervaren door toeleverende én ontvangende scholen. Ditzelfde beeld wordt gegeven door respondenten uit havo en mbo.

In onderstaande tabellen staan verschillende oplossingen genoemd om de gezamenlijke verantwoordelijkheid en de samenwerking tussen toeleverende en ontvangende school te bevorderen.

Doorstroomrendement in beeld	
<p><i>Doel:</i> Zichtbaar maken dat zowel de toeleverende als de ontvangende school van invloed zijn op een goede schoolcarrière ná de vmbo-tl.</p> <p><i>Vorm:</i> Het rendement van scholen in combinatie (vmbo-tl met mbo en vmbo-tl met havo) wordt zichtbaar gemaakt. Er kan een vergelijking worden gemaakt in de resultaten die worden geboekt in andere combinaties (dus een vmbo-tl afdeling in combinatie met een andere mbo/havo –afdeling en een mbo/havo-afdeling in combinatie met een andere vmbo-tl-afdeling). Doorstroomrendement zou in beeld gebracht kunnen worden door de brancheorganisaties (VO-raad en MBO Raad), maar ook door de inspectie.</p>	
<p>Voordelen: ++ De focus verschuift van (alleen) diplomagericht naar doorstroomgericht Doorbreken van de huidige structuur.</p> <p>++ Extra impuls voor vo-scholen en mbo-instellingen om elkaar op te zoeken en de aansluiting samen vorm te geven.</p> <p>+ + Maakt duidelijk of er verbeterpunten zijn in de aansluiting, kan een trigger zijn om met elkaar het gesprek aan te gaan en meer te investeren in een betere aansluiting.</p>	<p>Nadelen: - Scholen kunnen deze maatregel ervaren als een vorm van extra toezicht op hun functioneren; bij laag rendement kan een negatief imago ontstaan.</p>
<p>Nader uit te werken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wie moet het doorstroomrendement in beeld brengen? De branche of de onderwijsinspectie? - Op welk niveau breng je doorstroomrendement in beeld (school, vestiging, afdeling, opleiding)? - Doorstroomrendement bij voorkeur koppelen aan kwalitatieve gegevens (vaardigheden/attitude). Zie oplossing 'terugkoppelingstool'. 	
<p>Conclusie: zeer kansrijk en breed gedragen instrument. Bij voorkeur koppelen aan kwalitatieve gegevens (zoals terugkoppelingstool).</p>	

Schakelmakelaar/onafhankelijk projectleider doorstroom	
<p><i>Doel:</i> toeleverende en ontvangende scholen aan te sporen en te helpen om beter samen te werken.</p> <p><i>Vorm:</i> een onafhankelijk persoon die scholen bij elkaar brengt en met hen afspraken kan maken over de aansluiting.</p>	
<p>Voordelen: + Onafhankelijke projectleider is niet gekleurd, objectiviteit vergroot wellicht kans op constructieve samenwerking.</p>	<p>Nadelen: -- Een extra 'laag', kunnen de scholen het niet zelf? Sterker nog, zou het niet bij de scholen moeten liggen i.p.v. bij een externe partij?</p>
<p>Nader uit te werken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Binnen welke organisatie kan de rol van projectleider worden belegd? Een gemeente werd door diverse scholen niet als de beste partij gezien, maar waar dan wel? - Hoe zorg je voor voortzetting van afspraken als projectleider vertrekt? - Is het mogelijk dit toch bij een van de scholen neer te leggen? 	
<p>Conclusie: weinig kansrijk, in deze vorm. Het is zeer belangrijk dat bij één partij de regie ligt bij het verbeteren van de samenwerking. De vraag is echter zeer of dat een externe persoon zou moeten zijn. Volgens de meeste scholen liever niet zelfs.</p>	

Aanmeldings- of terugkoppelingstool	
<p><i>Doel:</i> uitwisselen ervaringen tussen toeleverende en ontvangende school over de leerlingen en hoe het gaat in het vervolgonderwijs. Het geeft de ontvangende school een duidelijker beeld van de leerling die binnenkomt ('wat kan hij, wat kent hij, wat wil hij'). Daarnaast geeft het aan hoe de leerlingen functioneren in het vervolgonderwijs ('hoe verloopt de overstap van vmbo-tl naar het vervolgonderwijs, wat missen de leerlingen, wat gaat er juist goed). De gegevens kunnen weer reden zijn om met elkaar het gesprek aan te gaan.</p> <p><i>Vorm:</i> een elektronisch dossier</p>	
<p>Voordelen: ++ Zichtbaar maken hoe de leerlingen het doen in het vervolgonderwijs. + Zorgt voor een betere overdracht van de leerlingen.</p>	<p>Nadelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Docenten ervaren het als te veel werk. - Wantrouwen tegenover de andere partij ten opzichte van het gebruik
<p>Nader uit te werken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Welke zaken moeten er in worden meegenomen? - Hoe zorgen we ervoor dat het instrument goed gebruikt gaat worden en geen 'digitale tijger' wordt? <p>Randvoorwaarden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Instrument moet meerwaarde bieden in de praktijk, daarom graag commitment vanuit MBO Raad en VO-raad. - Dit instrument is vooral interessant in aanvulling op het doorstroomrendement. Graag daaraan koppelen. - Aandacht voor harde overdracht, graag koppelen aan zachte overdracht! 	
<p>Conclusie: Redelijk kansrijk b.v.k. in combinatie met doorstroomrendement. Alleen invoeren wanneer er voldoende draagvlak is vanuit het onderwijs.</p>	

Stimuleringsregeling of samenwerkingsregeling
<p><i>Doel:</i>   Bevorderen samenwerking tussen toeleverende en ontvangende scholen. Het genereren van 'evidence based' goed werkende projecten en evt. een basis voor aanpassing van beleid (welke voorwaarden zijn nodig voor goede samenwerking, wat is er nodig om dit</p>

breed te laten 'landen' in het vo en mbo, is er extra bekostiging nodig?).

Vorm:

Scholen dienen als 'partners' (toeleverende en ontvangende scholen) een projectvoorstel in. Het project moet leiden tot concrete, meetbare verbetering van de aansluiting. Op basis van een voor- en nameting kunnen de effecten worden bepaald.

Voordelen:

- ++ Extra geld voor samenwerking.
- + Gemakkelijk realiseerbaar.
- + Kan sneeuwbaaleffect krijgen.

Nadelen:

- 'Klein begin'. Het zou beter zijn als alle scholen middelen zouden hebben om aansluiting goed vorm te geven, met de partnerscholen.
- Het geld stopt als het project klaar is. Gevaar dat het daarna weer in zakt.

Nader uit te werken:

- Hoe zorgen we dat goede resultaten niet terecht komen in een databank, maar daadwerkelijk leiden tot een brede verbetering m.b.t. samenwerking rondom de aansluiting vmbo-tl –mbo/havo?
- Wie zou zo'n regeling moeten 'beheren'?
- Hoeveel scholen, welk bedrag?

Randvoorwaarden:

- Geld moet niet in 'de grote pot verdwijnen' maar aanwijsbaar toegaan naar de samenwerking t.g.v. een aansluiting.
- Het geld moet leiden tot meetbare resultaten.
- Beleggen regie: Er moet een school zijn die de rol van probleemeigenaar / projectleider op zich wil nemen.
- Het project moet niet afgelopen zijn als de scholen 'klaar' zijn, het moet juist ook gaan om het overbrengen van kennis en ervaring op andere scholen en het scheppen van voorwaarden om dat mogelijk te maken!

Conclusie:

Kansrijk, snel uitvoerbaar, leidt tot 'good practices' en evt. een basis voor beleid (wat is nodig om goede samenwerking te realiseren). Belangrijk is de kennisdeling. <zoek nog beter woord, gaat erom dat het niet beperkt moet blijven tot de deelnemende scholen, maar dat juist de scholen breed er hun voordeel mee kunnen doen. Goede overdenking dus> Ook moet de regie duidelijk belegd zijn (wie neemt het voortouw, is de eerst verantwoordelijke?)

Van elkaar leren: stimuleren/faciliteren dat vmbo (tl) scholen en mbo/havo scholen elkaar leren kennen, met elkaar afstemmen en van elkaar leren.

Doel:

Een beter beeld van wat er op de 'andere' school gebeurt. Dit maakt het realiseren van een goede aansluiting gemakkelijker. Daarnaast ontstaat er een realistischer beeld van de andere school en daarmee wellicht een beter imago.

Vorm:

Elkaar bezoeken en met elkaar spreken over het wederzijdse onderwijs en wat dit voor de leerlingen betekent.

Voordelen:

- + Docentenniveau: leidt tot professionaliseringsslag door collega's met elkaar in contact te brengen, komt er vaak zinvolle informatie boven => professionaliseringsslag.
- + Op leerlingenniveau: Door vmbo-leerlingen

Nadelen:

- Samenwerkingsverbanden kunnen complex worden als je met veel verschillende toeleverende of ontvangende instellingen te maken hebt.
- Niet alleen verschillende locaties / instellingen spelen een rol maar ook het

<p>in contact te brengen met mbo-studenten en hen mee te laten lopen, worden ervaringen gedeeld en kunnen vmbo-leerlingen een beter beeld vormen(er ontstaat geen 'cultuurschok'). Dit punt geldt ook voor het havo.</p> <p>++ Samenwerking is alomvattend; andere oplossingsrichtingen (LOB + programmatische aansluiting) komen tijdens de tafelgesprekken naar boven.</p>	<p>verschil in levensovertuiging (christelijk/openbaar).</p> <ul style="list-style-type: none"> - Zou onderdeel moeten zijn van LOB, op deze manier snel vrijblijvend. - Vraagt veel overleg van docenten, ervaring leert vaak dat de opkomst van docenten bij overleggen vaak gering is.
<p>Nader uit te werken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Opzetten van een databank waarin de aanpak staat van verschillende scholen. Op deze manier kun scholen ideeën opdoen en van elkaar leren. - Niet alleen uitwisselen van kennis en ervaring maar b.v.k. ook docenten laten lesgeven op 'de andere scholen'. <p>Randvoorwaarden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Koppel er ook de warme overdracht aan. Loopt over het algemeen al goed bij BBL en KBL. - Structurele middelen inzetten voor de samenwerking. - Er moet duidelijkheid komen over wie de regie gaat voeren. Verantwoordelijkheden moeten worden gedeeld, verdeeld en vast worden gelegd. - Samenwerking moet van beide kanten komen. Op dit moment wordt de samenwerking als eenzijdig ervaren en heerst het gevoel dat men zich op het vmbo meer bekommert om de zorg (en de individuele behoefte) van het kind in tegenstelling tot het mbo. Terwijl het mbo er ook baat bij heeft dat leerlingen goed presteren (zowel voor het slagingspercentage als ook voor het bedrijfsleven/stages). 	
<p>Conclusie: Redelijk kansrijk, maar vertoont veel overlap met stevige LOB en de stimuleringsregeling. Daarom onderbrengen bij LOB (waarvoor samenwerking ook een randvoorwaarde is) en de stimuleringsregeling waarbij scholen ook met elkaar gaan samenwerken.</p>	

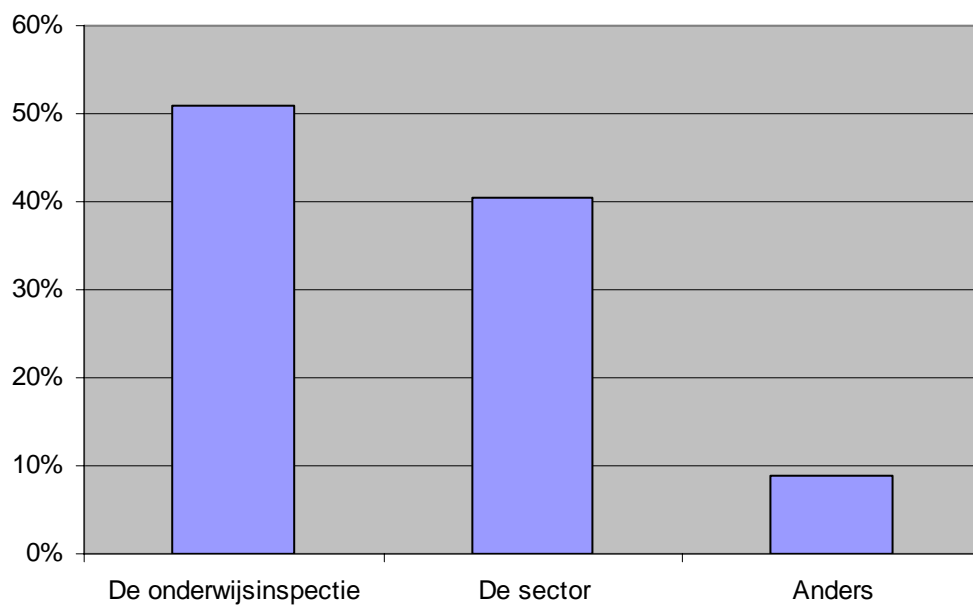
Conclusie

Een gezamenlijke verantwoordelijkheid kan het beste worden gecreëerd door middel van de volgende maatregelen:

- Het zichtbaar maken van het **doorstroomrendement**. Dit maakt de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het onderwijs zichtbaar en voelbaar en triggert in die zin samenwerking. Een school 'scoort' immers niet langer puur op je eigen rendement, maar wordt ook beoordeeld op de mate waarin je bijdraagt aan een soepele overgang voor de leerlingen van vmbo-tl naar havo of mbo. Dit moet bij voorkeur gekoppeld worden aan een 'terugkoppelingstoel' waardoor het rendement kan worden gekoppeld aan informatie op leerlingenniveau (wie is de leerling, als hulpmiddel voor havo en mbo en hoe doet de leerling het als hulpmiddel voor vmbo-tl)?
- Het stimuleren van samenwerking d.m.v. het instellen van een **samenwerkingsregeling**. Dit zorgt ervoor dat scholen op een positieve manier worden uitgedaagd samen aan de slag te gaan met een ononderbroken en soepel verlopende leerloopbaan.

Aan het ledenpanel van de VO-raad is gevraagd wie het rendement van de doorstroom zou moeten toetsen. Een kleine meerderheid vindt dat dit moet gebeuren door de onderwijsinspectie (51%), 40% vindt dat de sector het zelf moet doen en de rest (9%) vindt dat de school het zelf moet doen.

wie moet het doorstroomrendement in beeld brengen?

Literatuur

- Bronneman-Helmers, H.M. , Herweijer, L.J. en Volgels, H.M.G. (2002) *Voortgezet onderwijs in de jaren negentig*, Den Haag, SCP
- Bredewold, W. , Diephuis, R. , Hut, T. Oostrom, H. van en S. Spoel, van der (2008) *Vensters op de toekomst van het VMBO*, Den Haag, Adviesgroep VMBO
- Commissie Siersma (2009)
- Dekker, B. Esch, W van, Leenen, H. van en Krooneman, P. (2008) *Doorstroom en stapelen in het onderwijs. Eindrapport*, Amsterdam, Regioplan Beleidsonderzoek en Cinop
- Duursma, J. (nog te verschijnen) *Naast diplomagericht ook doorstroomgericht*, Utrecht, APS
- Esch, W. van en Neuvel, J. (2007) *De overgang van vmbo naar mbo: van breukvlak naar draagvlak. Overzichtsstudie van Nederlands onderzoek*, 's-Hertogenbosch, CINOP
- Esch, W. van en Neuvel, J. (2009) *Een stukje Nederlandse droom: doorstroom van vmbo naar havo*, 's-Hertogenbosch, ECBO
- Esch, W. van, Neuvel J. en Visser, K. (2007) *Monitor impulsregeling beroepsonderwijs. Eindmeting*, 's-Hertogenbosch, CINOP
- Esch, W. van en Neuvel, J. (2007) *Stroomlijnen. Onderzoek naar de doorstroom van vmbo naar havo*, 's-Hertogenbosch, CINOP
- Grinsven, V. van, Krom, J en Westerik, H. (2006) *Rapportage onderzoek MBO*, Utrecht, Adviesgroep VMBO
- Grinsven, V. van en Elphick, E. (2008) *Rapportage. Themabijeenkomst Versterkte positionering van de TL in het vmbo*, Utrecht, Adviesgroep VMBO
- Hofman, R.H. Spijkerboer, A.W. en Timmermans, A.C. (2009) *Ervaren deficiënties door havo en mbo-opleidingen in de basisbagage van vmbo-ers*, Groningen, Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs (GION)
- Kamphorst, J. , Jansen, P. en Dulfer, P. (2009) *Aansluitingsmonitor 2008-2009*
- Kanters, P. Tilburg, O. van, Veldhoven, M. en Werf, H. van der (2008) *Met het oog op talent: Kleurrijke verbindingen tussen vmbo en mbo*, Ede, MBO 2010 (Trioprint)
- Lier, L. van en Kleijne, M. (2010) *VO-Raad. Wat heb je nou aan informatie zonder motivatie?*, Hilversum, VO-Raad
- Meijers, F. , Kuipers M. , en Bakker, J. (2006) *Over leerloopbanen en loopbaanleren. Loopbaancompetenties in het (v)mbo*, Driebergen, Het Platform Beroepsonderwijs
- Meng, C. , Coenen, J. , Huijgens, T. , Ramaekers G. en Thor, J. van (2009) *VMBO: Tevredenheid en aansluiting met vervolgonderwijs*, Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA)

Veldhoven, M. (2009) *Kiezen voor de VMBO-t leerling*, Oss, ROC de Leijgraaf

Waals, J.D. van der (2009) *Het vmbo, een stille revolutie*, Amsterdam, Hogeschool van Amsterdam

Zijlstra, W. (2005) *Studiestakers en –switchonderzoek 2005*, 's-Gravenhage, Haagse Hogeschool

Websites:

www.mбораad.nl

www.vo-raad.nl

www.minocw.nl

www.slo.nl